

ՄԱՌՑ ԱՂԽԱՐՀ*)

Տօրոսի Սեմական ամուր լեռը Սալնոյ ձորի սահմանէն սկսելով դէպ յարևմուտս կըձգուի կերկնայ և Տարօնոյ դաշտի հարաւը ամբողջ պարսպելով կըհասնի Եփրատի հոջակաւոր Սահանքը (Կուռկուռայ)՝ Հաշտեւից սահմանը: Արևելեան ծայրը կրնանք համարել Բաղէշ քաղաքը: Իսկ իր արևմտեան ճիշդ սպառուած տեղը՝ Եփրատի ձախ կողմը կըգտնուի հոջակաւոր Ողկան բերդաքաղաքը Սլիունեաց և Մամիկոնեանց, որուն աւերակներն ու բերդը դեռ կերևին և մէկ ամրոցն ալ գետի աջ եզերքը դեռ կիսականգուն է իր բարձր դիրքի վերայ, Ուռուղ հայ գիւղի քով: Այս շուրջերը Կաւկաւ քաղաք մ'ալ կըլիշուի, բայց տեղը անյայտ է:

Սիւմ լեռան ստորոտն է Մուշ քաղաքը և իրմէն ժամ ու կէս բարձր կիսականգուն կեցած է Այծից բերդը, որ հիմա Փշած բերդ կըկոչուի: Աստղն բերդն ալ Մշոյ մօտ է մէկ ժամի չափ և դաշտէն բաւական բարձրը է՝ գրեթէ կէս ժամի չափ: Մշոյ շուրջը ուրիշ շատ մը մանր ու մեծ բերդերու և ամրոցներու աւերակներ ալ կըգտնուին, որոնց մէջ նշանաւոր են Բերդակայ և Կատուի կամ Կաքվի բերդերը:

Այծից բերդէն ժամէն աւելի դէպ յարևելեան հարաւն է Տիրակատար կամ Տիրինկատար Անահտական հին քաղաքին տեղը՝ լեռան կտտարին մօտ, որուն դերբուկները գրեթէ անյայտացած են, և տեղին Ծիրինկատար անունը կուտան՝ ըստ բարբառոյ երկրին:

Տօրոսի հիւսիսային Սեմական լեռը կամ դօտին բաղ-

*) Տես «Լուսնայ» 1898 թ. դիրք Ա.

մաքնակ է և բարձր կատարներ ունի. բնական կերպով թէև բաժնուած չէ, բայց հիմա միայն արևելեան մասին Սեմ կամ Սև սար կըսեն՝ որ լաւ պրակաբոյս է. միջին մասին՝ Մշոյ սար. և արևմտեան մասին Խոզմայ՝ որ կըհասնի մինչև Ողկան և Սպիտակ սար: Սև սարը Խոյթն ու Բռնաշէնը Տարօնոյ դաշտէն կըբաժնէ. իսկ Մշոյ սարը և Խոզմա՝ Տարօնոյ դաշտի և Ասպակունեաց Շատախ և Շէնըք վիճակներու մէջտեղը ձգուած են:

Տօրոսի միջին գօտիներն են Ծովասար (իր վրայի մեծ լճին համար այսպէս կոչուած), և Անդովկ բարձրաբերձ լեռինք. իսկ հարաւայինը՝ Մարութայի լեռն կամ Մարաթու՝ ուրիշներով մէկ տեղ:

Սև սարի Տարօնոյ երեսն են սուրբ Յովհաննու և սուրբ Առաքելոց կամ Թարգմանչաց վանքերը. Բռնաշինու երեսն է սուրբ Աղբերկայ վանքը, և Շատխու երեսն է սուրբ Աթանազնեայ վանքը՝ ամենն ալ իրենց աստիճանին համեմատ շէն և մեծամեծ թեմեր ունին:

Սուրբ Յովհաննու վանք՝ Մշոյ արևմուտքը չորս ժամ հեռի է. սուրբ Առաքելոցը՝ Մշոյ արևելքը երկու ժամ. Աթանազնեայն՝ հարաւը 6 ժամի չափ. սուրբ Աղբերկայն՝ արևելեան հարաւը 7 ժամ:

Ասոնցմէ զատ կան շատ մը աւերակ վանքեր ալ՝ որոց քաջածանօթներն են, Կարմիր վանք՝ Ուռուղայ մօտերը. Մամկայ կամ Մամկոնեաց վանք՝ սուրբ Յովհաննու մօտերը, որ դար մը հազիւ կայ ամայանալը. Կարմիր վանք մ'ալ Առուալիճ գիւղի մօտերը կայ՝ քըրդերէն աւրուած. ինչպէս պատճառաւն հանդերձ կըսլատմեն: Աշտիշատի մէջ սուրբ Սահակայ Պարթևի վանքը, որ միայն փոքրիկ վկայարանը մնացեր և գիւղին եկեղեցի եղեր է, նոյնպէս փոքրիկ վկայարան մը միայն մնացեր է յանուն սրբոյն Մեսրոպայ՝ իր հայրենի Հացիկ գիւղին մէջ՝ գիւղէն բաւական բարձր դէպ ի լեռը, որ կըթուի թէ ան ալ վանք եղած է. դարձեալ Արագայ վանք կամ Արքավանք անուն վանքն ալ եկեղեցի եղած է այժմ համանուն Արքաւանք գիւղին:

Կուղէի վանորէից միայն նիւթական շինութեանց, կալուածոց և հասոյթից վրայ ընթերցողաց փոքրիկ գա-

դափար մը տալ, բայց վանքերէն ներս մտնել իմ նպատակէս դուրս ըլլալով՝ զայն ևս զանց կ'ընեմ. վանական և Ազգային Կրօնական Վարչութեանց ամենակարևոր և մեծ գործը համարելով՝ ընդհանուր վանօրէից վիճակագրութիւնը. վասն որոյ լեւանց ստորագրութեան առթիւ Տարօնոյ վանօրէից վրայ այսչափ մը ծանօթութիւն տալը բաւական համարելով՝ վերստին դառնանք Տարօնոյ լեւանց որպիսութիւնը և օգտաւէտութիւնը գիտել:

Այս լեւները պարարտարօտ և կարի ջրաւէտ ըլլալով, ինչպէս լիշած եմք, անասնաբոյժ և մասնաւորապէս խաշնադարման քրդերու մեծ հարստութեան պատճառ եղած են. թէ որ լեւանց կողերն ու ձորերը գլտնուած բազմաթիւ գիւղօրէից փոքրիկ՝ ալ պարարտ ու բազմաբեր ջրարբի արտերը խոհեմ երկրագործաց ձեռք ընկնէին, որչափ մեծ քանակութեամբ բրինձ, բամբակ, մեկոն և ծխախոտ պիտի արտադրէին: Հապա լեւանց ամեն կողմերը որչափ այգւոյ, թթենաստանի, մրգաբեր ծառաստանի և անտառաց սքանչելի գիւղքեր ալ անպէտ ու խոպան վիճակի մէջ կեցած են, որոնք միայն կրնալին ժողովրդեան մեծ հարստութեան աղբիւր ըլլալ: Ով գիտէ հարկւրաւոր թէ հազարաւոր տարիներէ ի վեր դեռ այգւոց որթոտներ, թզենիք, նշենիք, փշատիք, մամուխիք, ալաժարբիք և ուրիշ տեսակ տեսակ պտղատու ծառեր դեռ լեւանց չորս կողմը կերկին, և դեռ անգլխութեամբ արմատախիլ կ'ըլլան. կարելի չէ գուշակել թէ այս բերտ հալածանքը երբ պիտի դադարի:

Ոչ միայն հանքային և արօտական մասերով հարուստ են այս լեւները, ալ և փոքրիկ և մեծ անտառներով ալ, որով զարգարուած ու ծածկուած են այս լեւանց շատ մը ձորերն ու կողերը և գագաթները. որոց մէջ ամենէն ընդարձակն ու հարուստն է Սև սարը, որ բոլոր Տարօնոյ, Մուշ քաղաքի, Հարքայ, Վարդովայ և ուրիշ գաւառաց ալ շինութեանց մեծամեծ գերաններ կը մատակարարէ: Սև սարու հողը միւսներէն լաւ է, և քիչ տարուան մէջ կրնալ մեծամեծ կաղնի գերաններ հասցնել՝ եթէ հոգ տարուի, և եթէ խնամքով ու

զգուշութեամբ գործածուի՝ դժուարաւ կըսպառի. սակայն իր փայտի տեսակը Սպիտակ սարու փայտին չափ ամուր չէ:

Սպիտակ սարը մասնաւոր լեռ մ'է, իր փայտը ինչպէս և Սև սարունն ալ մեծաւ մասամբ կաղնի ու քիչ ալ բարտի է, իր պրակը մեծ չէ այնչափ. իսկ փայտը դիմացկուն է շէնքի համար:

Այս երկու անտառներէն զատ Տարօնոյ շուրջը հաստ ու մեծ ծառերով անտառ բնաւ չկայ, որ շէնքերու գերան և սիւն մատակարարէ, բոլոր գտնուածները ընդ առաւելն 3—4 մատ տրամագծով մարդակցու կաղնիներ են. որովհետև այս կողմերը կաղնոյ տեսակները գրաւած են անտառաց դիրքերը. անոնցմէ ետքը կուգան բարտիք ու կաղամախիք. միւս տեսակները խիստ քիչ են: Տարօնոյ շրջակայ հիւսիսային և արևելեան գաւառներն ալ այսպէս փոքրիկ ու մանր պրակներ միայն կըգտնուին:

Սև սարու անտառի մէջ ընդհանրապէս պարտիզի նման մաքուր է. ծառերը բաւական նօսր են. անոր համար հեղհեղ գիրար կըլաջորդեն ու շուտ կըմեծնան այն տեղի ծառերը. բայց երկրին պէտքը օր ըստ օրէ շատնալով՝ ալ սկսեր է փայտը աղէկ մը սուղնալ, և անտառներն ալ պիտոյից չպատասխանել: Ահագին երկիրներ երկու անտառի վրայ ընկած են, որոց երկուքը մէկ մէկու կից հաշուելով հազիւ 8 ժամ երկարութիւն և երկուք ալ լայնութիւն կունենան. և Սև սարու մեծ ծառերը արդէն սպառած ըլլալով՝ քանի տարիէ ի վեր սկսած են լերան միւս երեսէն, Խոյթ գաւառի կողմէն փայտ կտրել: Չլուսացուիլ թէ երկար ատեն դիմանան այդ անտառները, որովհետև բոլոր աշխարհը, ինչպէս ըսինք, այդ լերանց վրայ ընկած է. կառավարութեան կողմէն դեռ հոգ ու խնամք մը չերելիր. քրդեր շատ մը տեղեր ըստ հաճոյս գրաւեր սեպհակներ են և զանոնք ստակով ալլոց կըծախեն. իսկ մնացածն ալ իւրաքանչիւր ոք իրեն կըտանի անխնայ:

Միւս լերանց անտառներու չմեծնալուն վրայ սոյն դիտողութիւնները կըլլան. նախ այն լեռներու հողի

տեսակներ ստորին և շատ տեղեր ալ ներքնահողը տեսակ մը կակուղ քար է, որուն մէջ ծառոց արմատ գրեթէ չբանիւր. բ. շատ խիտ կը բուսնին գետնէն՝ քանի մը տարին անգամ մը ոչխարաց համար շարունակ տերեւ կտրուելուն պատճառաւ, որով մէկզմէկ կըխեղդեն կըմնան թէ ճիւղերը և թէ արմատները. և արմատները մէկ մէկու խիստ փաթաթուելով չեն կրնար ազատ տարածուիլ ու սնունդ առնուլ. և երրորդ՝ անտառաց մէջ ամառ ձմեռ այծեր կարածեցնեն, որոնք թէ տընկոց մատաղ ծիւերը կուտեն և թէ ծառոց կեղևը կըծելով կը չորցընեն. և թող զասոնք ամեն տարի ոչխարներու և այծերու համար երկրին ամեն կողմերը հազարաւոր բարդերով տերեւ կամ թաւ՝ և ձմեռը ծանր ու երկարատեւ եղած ատենն ալ անբաւ կոնտ կըկտրուի կենդանեաց համար, որով իսպառ կըփճանան ու կը սպառին անտառները՝ տեղերը քիչ մը արօտ թողլով:

Եթէ այս միջոցներն ու վնասակար սովորութիւնները վերցուէին և իւրաքանչիւր ոք կամ եղածը խնամէր կարգադրէր, և կամ նոր անտառներ տնկէին այն լեռնային անբաւ դատարկ տեղերը՝ անով ալ մեծ եկամտի աղբիւր մը կըբացուէր ժողովրդեան, զոր արդէն իր ձեռօքը կըգոցէ և կըսպառէ առանց զգալու. սակայն (թափուի) հաստատութիւն առնելովը կըլուսացուի որ ժողովուրդը օր ըստ օրէ զգաստանայ և սթափի և այս վնասներն ալ վերցուին:

ՀԱՆՔ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԻՔ

Տարօնոյ լեռներն ու դաշտը ինչպէս որսի բազմատեսակ կենդանիներով, նոյնպէս և տեսակ տեսակ հանքերով լի են, թէև ամենն ալ երեսի վրայ և անկերպարան վիճակի մէջ՝ առանց երկրին օգուտ մը բերելու: Ամենէն առատ կը գտնուի կիրը և ամեն կողմ, բայց Սիմ լեռանը խիստ ազնիւ է. շէնքի աղնիւ քարեր ալ խիստ առատ կըգտնուին՝ սպիտակը գլխաւորապէս Աշտիշատ և Սահակ գիւղերը. իսկ սև ու կարմիր քարի տեսակները որ միւսներէն դիւրատաշ են, կըգտնուին

Թիլ և Բաշու գիւղերու և Գլակայ վանից սահմանները։ Տեսակ մը կրանիթ կերևի Մշոյ քաղաքի շուրջերը։ Ս. Յովհաննու վանից ստորոտներն ալ կ'ըսուի թէ առաջ ժամանակաւ լաւ մարմարինի հանք ելեր է, բայց բռնակալաց երկիւղէն ծածկուեր է։ Սուրբ Յովհանու, Մշոյ և Սաաքելոց վանից շուրջերը մետաղալին առատ նշաններ կերևին և արծաթ ու կապար կրկարծուի. սակայն ցարդ փորձող մը եղած չէ. և այս երկիրներ հանք գործածելու՝ բաւական ածուխ չգտնուիր, թերևս այս եղած ըլլալ պատճառը։ Տներու պատեր ճերմկցնելու համար տեսակ մը սպիտակ հողեր կը գործածուին այստեղ, որ դաշտի շատ կողմերը կը գտնուին. սակայն Ղըզըլ-Խաչ գիւղինը ամենէն ազնիւն է և շատ առատ։

Դաշտի ալ և ալ կողմերը բնական արջասպ (ղաճ) ալ կը գտնուի, որ երկրացիք հիւանդութեանց և ուրիշ բաներու կը գործածեն։ Տարօնոյ շեռները երկաթի նշաններ ալ պակաս չեն. եթէ քննուի՝ մէկ երկու տեղ հանքածուխ, նաւթ և կաղ ալ կարելի է Տարօնոյ շուրջերը գտնուի. բայց որովհետեւ հոգն է գետնին տակի հարստութեան հոգ տանիլ, քանի որ երեսինն ալ անարգ օր ըստ օրէ վատթարանալ և փճանալու վրայ է։

Տարօնոյ լեռանց ու անտառաց գաղաններն ու թռչունները արդէն յիշուած են առաջին մասին մէջ. նոյնպէս և դաշտի սուրբ ու անսուրբ թռչուններն ու գետերու ձկները։

ՏԱՐՕՆՈՅ ԴԱՇՏԻ ՀՈՂ

Տարօնոյ դարպազեղ լեռներն ու դաշտերը, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, ժողովրդեան առջև հարստութեան գլխաւոր աղբիւրներ բացած են. որ են՝ անտառ, այգի և ծառաստան, արօտ և մարգ և անդաստան, զորս եթէ ժողովուրդը գիտնալ օրինաւորապէս գործածել, միշտ երջանիկ պիտի ապրի, տէրութեան մեծ ծառայութիւն պիտի ընէ և Տարօնոյ անունը բարձրացընէ. վասնորոյ կարժէր որ Մշոյ կառավարութիւնն ալ ակնարկ

մը դարձնէր այս երկրի երկրագործութեան վրայ, որ-
պէս զի թէ երկրի ժողովրդեան բարօրութեանը և թէ
տէրութեան գանձուն ծառայութիւն մը ըրած ըլլար:

Տարօնոյ դաշտին մէջ խոպան, քարուտ և կամ ա-
ւաղուտ անմշակելի երկիր ընաւ չգտնուիր: Գարնան և
գրեթէ ամառան ալ բովանդակ դաշտը դալարագեղ
սքանչելի տեսք մը ունի կարի հրապուրիչ և ակնապա-
րար. բոլոր դաշտը իբրեւ ծաղկաւէտ վայելչագարդ դը-
րախտ մը և կամ ծաղկանկար կանաչ գորգ մը կերելի:

Դաշտի երես բոլորովին լերկ է, բաց ի բոլսոց դա-
լարագարդ վայելչութենէն՝ ոչ արհեստական անտառ
կայ ուրիշ երկիրներու նման, ոչ պտղատու ծառեր և
ոչ ալ այգի: Դաշտի հողեր խնուսայ և Պուլանըք գա-
ւառաց հողերէն խիստ ծանր (կարծր, պինդ) ու սակա-
ւաբեր են. սակայն գիտութիւն, դրամագլուխ և աշ-
խատութիւն, մանաւանդ տէրութեան խնամք ու հոգ
կրնան այս փոքրիկ թերութիւնը շուտ լցունել և խիստ
պտղաբեր ընել: Այսպիսի երկիր մը՝ որուն կլիմայն
քաղցր ու բաւական բարեխառն է, և խիստ տարբեր
նոյն իսկ իր դրացի գաւառաց նկատմամբ, որոց ոչ հա-
րաւայնոց հեղձուցիչ ջերմութեանը և ոչ իսկ հիւսիսայ-
նոց կանխաձմեռն ցրտութեանը հաղորդ է:

Բոլոր դաշտին հողերը ընդհանրապէս մութ կար-
միր (երկաթի ժանկի գոյն) և շէկ կաւերէ, սև փտու-
թիւններէ, և լեռնոտներն ալ կրային մասերով խառ-
նուած շէկ կամ դեղին կաւերէ բաղադրուած է. որով
թէ ցորենեղէններու և թէ այգիներու լաւ յարմար են:
Դաշտին մէջ տեղերու հողերը ընդհանրապէս շատ կա-
ւային ըլլալով՝ ամառը մեծամեծ պտուղոտներ (պտա-
ռուած) կը բացուին. և եթէ աղէկ հոգ չտարուի՝ այս-
պիսի հողերու մէջ նորատունկ ծառերու արմատոց մագ-
մզուքները կտրտելով կը վնասուին. իսկ լեռնոտները
ընդհանրապէս այնչափ կասկածելի չեն և ծառատունկի
աւելի յարմար են. նոյնպէս և այգւոյ:

Դաշտի սեւակ (սև հողով) արտեր աշնան շուտ սա-
ռելով կրկապուին. այսինքն՝ ալ չեն վարուիր արօրով,
գարնան ալ ուշ հարուոնք կուտան ցանուելու. գաւա-

ռիս լեռնային արտերն ալ այս վիճակը ունին. այսինքն՝ աշնան շուտ կըկապուին և գարնան ալ ուշ հարուոնք կուտան. վասնորոյ երկրագործութեան մասին դաշտը աւելի օգտակար կըհամարուի և հեշտին. և դաշտի ալ աւելի օգտակար և հեշտին մասերն են սիկ (կարմիր և դեղին կաւ ունեցող) արտերը, որ շատ կան, նոյնպէս և ակոնները (գետեզրի մօտ բարակ աւազով և լիով խառն արտերը):

Որոշ կերպով կարելի չէ վճռել, բայց խիստ հաւանական կերևի թէ բոլոր դաշտին $\frac{3}{5}$ -ը, այսինքն՝ հինգ մասին երեքը խոտնձի քաղօն, մարգ, առուոյտնոց և արտ է. և $\frac{2}{5}$ ը հազիւ թէ կենդանեաց արօտավայր, որ ան ալ պէտք եղած ատեն մեծաւ մասամբ կրնայ արտ ըլլալ, ջրառ տեղերը ջրաբի՛ և միւսը ոստին. փոքրիկ մաս մ'ալ այգի է Մշոյ և իր շրջակայ եօթնի չափ գիւղօրէից լեռնոտներն ու լեռնակողերը:

Բոլոր երկիրը բաւական առատաջուր և լաւ բարեբեր է և ճոխ՝ վայրի բուսաբերութեանց նկատմամբ. բնական արօտները, մարգերը և խոտի ոստին քաղօնները առատ և ճոխ են. սակայն բոլոր երկիրը անպէտ մշակուած և կերպով մը բնական վիճակի մէջ գտնուելով՝ բերոց և արմտեաց առատութիւնն ու ագնուութիւնը խիստ նուազ և ստորին է:

Այս դաշտի մէջ ցանուած ցորենները մէկին հինգ կամ վեց արդիւնք տուած ատեն լաւ կը համարին. քիչ ատեն կը պատահի որ տասնէն աւելի բերք առնուի՝ նոյն իսկ ջրաբի և զօրաւոր համարուած արտերէն: Քանի մը տարին անգամ մը կըպատահի, որ ինչ ինչ արտեր մէկին մինչև քսան բերք կուտան. բայց ասիկա հրաշից մօտ բացառութիւն մը կըհամարուի երկրացոց աչքին: Այս մասին իր տեղը՝ արհեստի գլխոյն մէջ կը խօսենք. մենք դառնանք հիմա Տարօնոյ դաշտի վիճակները դիտելու:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՎԻՃԱԿՆԵՐ.

Տարօնոյ դաշտը հիմա ունի իր մէջ Մուշ քաղաքը և 183 գիւղ. և ինչպէս տեսնուեցաւ, չորս փոքր գա-

ւառներու բաժնուած է. Մուշ, Խանտրէզ, Քօսուր և Չըխուր:

Մուշ Մեղրագետի եզերքէն դէպ ի Սիմ լեռը ութը դաշտային գիւղերով փոքրիկ վիճակ մ'է, բայց իրեն և իր գիւղերու լեռնոտները այգիներով ծածկուած բաւական գեղեցիկ տեսարան մը կը նծայեն ամառը: Այս վիճակէն այգւոյ բերքէն զատ՝ առատ ալ ծխախոտ կելլէ:

Խանտրէզ գաւառը դաշտի արևմտեան մասը, Եփրատի ընթացից երկու կողմերն է. տեղ տեղ Եփրատով կը բաժնուի Քօսուրէն մինչև Մեղրագետի Եփրատ խառնուած տեղը. և անկէ Մեղրագետի եզերքով կը միանայ Մշոյ վիճակին և կը հասնի Սիմ լեռը ու կը բարձրանայ: Իր գիւղերու որքանութիւնն արդէն գրուած է: Եփրատի ձախ կողմը Խանտրէզի մէջ է սուրբ Յովհաննու հռչակաւոր մեծաշէն վանքը. դաշտէն գրեթէ ժամ ու կէս բարձր լեռան վրայ: Այս վանքի ցածը եղած դաշտի գիւղերը շատ ծխախոտ կը մշակուի մանաւանդ Ղըզըլ. խաչ կամ Ղըզըլաղաճ գիւղը: (Դաշտի գիւղերու մէջ ծխախոտ մշակողները ամենքն ալ հայերն են. իսկ Մշոյ քաղաքին մէջ այդ արհեստը տաճիկներուն սեպհական է, թերևս միայն իրենք կալուածատէր ըլլալնուն համար): Խանտրէզի վիճակի մէջ Եփրատի աջ կողմն են Մատրավանք դաշտի մէջ, և սուրբ Կարապետի գմբեթազարդ սուրբ Ուխտն ալ դաշտէն գրեթէ ժամուկէս բարձր:

Քօսուր որ Տարօնոյ դաշտի արևելեան մասն է, պարսպուած է արևելքէն և հիւսիսէն Ներքովթական լեռներով, արևմուտքէն Եփրատով և Մշոյ վիճակով, իսկ հարաւէն Սիմ լեռնով ու Չըխուրով: Այս գաւառի գրեթէ արևմտեան կողմը կիյնայ սուրբ Առաքելոց վանքը. Մեղրագետի ձախ կողմը դաշտէն երեք քառորդի չափ բարձր դէպի Ծիրինկատարայ լեռը: Քօսուր վիճակի մէջն է Սև սարը որ իր անտառին համար անուանի եղած է:

Չըխուր վիճակը Քօսուրէն Մեղրագետի բուն վերի մասով կը բաժնուի, անոր ձախ կողմը կիյնայ և դաշտի հարաւային անկիւնը: Վիճակիս կլիման և հողը ազնիւ

չեն. դիրքն ալ ընդհանրապէս լեռնային է: Հոս ալ քըր-դերէն ոմանք ծխախոտ կըմշակեն. բայց ստորին տե-սակէն և քիչ քանակութեամբ:

Այս բաժանումները շատ տեղ բնական չեն, ալ առանց լեռներով ու գետերով բաժնուելու լարմարու-թեանը նայելով դրականապէս որոշուած են 1869-ին Կարնոյ նախորդ վալիներէն Մշոյ բարեկարգիչ Խամայիլ Հադգի փաշայի կարգադրութեամբ:

Տարօնոյ դաշտի չորս գաւառաց ու վիճակաց մէջ ամենէն մեծն ու պարարտահողը, ջրաւէտն ու փայտա-ւէտը Քօսուր է, որ բոլոր դաշտի $\frac{3}{5}$ էն աւելի մասը կըպարունակէ. անկէ ետքն է Խանտրէզը. Մուշ՝ դաշտի ամենէն փոքրիկ մասը կըպարունակէ. Չըխուր ալ լեռ-նային մասերով կազմուած է և բուն դաշտէն խիստ փոքրիկ մաս մը ունի իր մէջ:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ.

Տարօնոյ այս չորս մասերու մէջ ալ կան շատ մը կենդանի և մեռեալ ու անհետանալու մօտ հնութիւն-ներ: Կենդանի մնացած են միայն քանի մը վանքեր, որ Տարօնոյ փառքն ու մխիթարութիւնն են. քանի մ'ալ հին քաղաքներ ունի ամայացած ու նշխարները անհե-տանալու մօտ հասած, որոց երկուքին վրայ ալ չափու-ւոր խօսած եմք՝ լերանց ստորագրութեան մէջ և գոր-ծոյս սկիզբն ալ: Ասոնցմէ զատ՝ բազմաթիւ ալ աւան-ներ կերկին քաղաքանման, որք այժմ փոքրիկ գիւղեր եղած են, և ոմանց մէջ շատ մը եկեղեցիներ դեռ կը-գտնուին կանգուն և կիսականգուն վիճակի մէջ, և որոց նախնի շքեղութեան և շինութեան վրայ կցկտուր պատ-մութիւնները դեռ կըգտնուին ծերերու բերանները:

Մեղրագետի ափի շուրջը քանի մը հնօրեայ և հաս-տատաշէն գմբեթներ և շատ մը գերեզմաններ կան ցիր ու ցան ամենն ալ տաճկաց արձանագրերով. որոց հա-մար կըսուի թէ Տիրանայ և Ապտիւլ Ռահիմայ պատե-րազմին ընկած տաճիկներն են:

Բաղիշոյ ըռահվան ալ հնօրեայ չորս բաներ կան քա-

ըսկիւր կամարակապ, որոց համար կըսուի թէ սուլթան Մուրատ շինած է:

Տարօնոյ դաշտը իր լեռներն ու լեռնոտները խիստ բազմաթիւ բերդեր ու ամրոցներ ալ ունեցեր է անմատչելի դէրքերով, որոնք ցարդ կընշմարուին քաջապէս, և քաջորի (հին հայոց այս անունը կուտան քրդեր և միամիտ հայերն ալ.) բերդեր կըկոչուին, և այնչափ խիտ են, որ շատ տեղեր մէկ ժամ քառակուսի միջոցի մէջ երեք բերդ կըգտնուի. ինչպէս Գլակայ վանքէն դէպ յարեւելս մինչև (Ղալաճըխ) լեռը ճիշդ երեք ժամ է, այս երկարութեան ու մէկ ժամ լայնութեան մէջ արդէն 10-ը բերդերու ամրոցներ կերևին. որ են՝ Նեղ Փողնի բերդ (թերևս այս է Ձենուբայ լիշած Անթակայ բերդը. իսկ եթէ ոչ՝ ապոր արևմտեան կողմը կէս ժամի մօտ հեռու Ղալանճըխը պիտի ըլլայ.) Հողբբերդիկ, Բազուլայ և Սահակայ բերդերը, Պաղլուայ բերդիկ, Տէլի Մխոյի բերդ՝ Սերկըլայ ձորի մէջ, Ղարաղուշաբերդ, Կէլ-ընէշ (Սև բերդ), Ղալաճըխ և Ղազիանայ ներքևի բերդը. թէև չգիտցուի թէ այս ամենն ալ միևնոյն ժամանակի մէջ շէն եղած են թէ ոչ. սակայն այսօր ամենուն ալ աւերակները ակներև կերևին:

Եփրատի և Մեղրագետի վրայ ալ տեղ տեղ հին մեծաշէն կամուրջներու հետքեր կերևին: Թերևս ուրիշ անյիշատակ հնութեանց հետքեր ալ գտնուին Տարսնոյ շատ կողմերը. սակայն հնութեանց անճաշակ ժողովուրդը անոնց վրայ խիստ անտարբեր աչօք նայելուն համար ծածկուած կը մնան ու կանհետանան:

Մկրագոմ գիւղի գերեզմանոցի մէջ, (տեսնողները կը պատմեն՝ ականատես չեմ) բնեռագիր կայ կրանիւթ քարէ հին սեան բեկորի մը վրայ, որ ինչպէս կերևի՝ մեծ շինութեան մը նշխար ըլլալու է և կամ կոթողի մը, ու հիմա իբր տապանաքար ձգուած է այն տեղ. և ո՞ր գիտէ թէ գիւղացիք ինչ աղօտ աւանդութիւններ գիտեն այն բազմադարեան հնութեան նշխարին վրայ:

ՏԱՐՕՆՈՅ ՎԻՃԱԿԱՅ ԵՐԵՒԵԼԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Մշոյ վիճակի մէջ Գառնեն, Ջրիկ, Մոկունք կամ Մոգունք, Ներքեվանք, Առինչ և Առնչուանք:

Խանտրէզի մէջ Քարձոր, Խորոնք, Բեթար, Փողրկով, Մնծընուտ, Գոմեր՝ որ Մըջմնիկ իրիցու Գոմկունքն է. Աւզաղբիւր, Արդզոնք, Շէխլան, Դըզըլաղաճ, Զիարէթ. Սորտար, Բազու կամ Բազում, Պաղլու (Պարեխ), Մեղտի, Ղէյպիան, Տում, Կոմս, Հերկերտ (Հալկերտ), Կուրավու, Զխավու, Սալորիկ, Տէրըք (Աշտիշատ) և Աւրան ուր միւտիւրը կընստի:

Գօսուրայ մէջ՝ Առնչիկ, Արդերթ, Աղջան, Սուլուխ, Մղագոմ (քրդաց գեղ է, հիմա տրուած է Խանտրէզի՝ Սուլուխայ և Արդերթի հետ Աւրանայ մօտ ըլլանուն համար: Այս Մղագոմի մէջ (շէհիտ) մը կայ, որուն համար ոմանք կըսեն թէ Հայոց ձեռքէն առնուած և Պօղիկարպոսի մարմինն է): Խոփեր, Բըլից, Յունան, Օրկընոց կամ Հորքընոց. Դունիկ, Յրօնք, Խարդոս, Հացիկ, Երիզակ, Թիլ, Պարտիկ, Քրդագոմ, Սողգոմ, Օղունք, Նորշէն Հայ, Առաղ, Հաւատորիկ, Բերդակ, Մառնիկ, Առուսլիճ, Եմլակ, Խասգիւղ, Վարդխաղ, Մկրագոմ, Ծոգետ, Ծղակ, Նորք, Արգաւանք, Արագ, Տըմերտ, Առնիստ, Խարձ, Մառնիկ քուրդ, Արտօնք, Վարդենիս, Հաղբենիս, Օձ քաղաք, Նոր քաղաք և Աւզաղբիւր, ուր միւտիւրն է:

Ջըխուրայ վիճակի մէջ՝ Մուշեղշէն, Ողորմակ, Մորիս, Կոտնի, Մուշկան, Մոզակ, ձապկիս և Նորշէն քուրդ, ուր միւտիւրն է:

Այս գիւղերու մէջ բազմաբնակներն հետեւեալք են, որոնք 100 տնուորի մօտ և անկէ աւելի մինչև 200 ընտանիք կը պարունակեն, Ներքեվանք, Առինչ, Դըզըլաղաճ, Շէխլան, Զիարէթ, Ղէյպիան, Կոմս, Կուրավու, Աւրան, Արդերթ, Աղջան, Յունան, Յրօնք, Քրդագոմ, Նորշէն Հայ, Առաղ, Բերդակ, Առուսլիճ, Խասգիւղ, Տըմերտ, Խարձ, Արտօնք, Վարդենիս, Աւզաղբիւր և Նորշէն քուրդ:

Այսչափ մեծ գիւղերու մէջ Առինչ և Նորշէն Պա-

պական Հայոց գիւղեր են, և միւս Նորդէնն ալ քրդա-
բնակ է. ասոնցմէ զատ մնացած ամենն ալ Հայոց գիւ-
ղեր են. թող զասոնք բաւական հալ գիւղեր ալ կան
50 տան մօտ կամ անկէ աւելի. բայց մէջերնին դըպ-
րոց մի հարցնելու:

Բոլոր դաշտի մէջ քրդու գիւղեր 20 ի չեն հաս-
նիր. 80-ի չափը Հայոց գիւղեր են. դաշտը Հայերը
բռնած են լեռնոտներով (ինչպէս Պուլանըխներ և Խը-
նուս ալ), և լեռները ընդհանրապէս Քրդեր. թէև
լեռները տեղ տեղ հայոց գիւղեր և լեռնոտներն ալ
քրդաբնակ գիւղեր կը գտնուին: Ինչ ինչ գիւղերու մէջ
ալ Հայք և Քիւրդք խառն կը բնակին:

ԴԱՀՏԻ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԴԻՐՔ

Դաշտամիջի գիւղերու դիրք ընդհանրապէս բոլորշի
բլուրներու վրայ և կամ անոնց ստորոտը դրուած են. որոց
բարձրութիւնը քիչ անգամ 100 ոտքէն աւելի կը լլայ.
և այս բլուրներու գագաթն ալ ընդհանրապէս գիւղե-
րու եկեղեցիք կառուցուած են, որոց մեծագոյն մասը
հին շէնքեր են:

Այս բլուրները (Ոսբն բլուրէն զատ՝ որոյ բարձրու-
թիւնը դաշտի երեսէն 7—800 ոտք կայ.) գրեթէ ա-
մենքն ալ արուեստական կերեին՝ իրենց ձևին ու հո-
ղին խաւերուն նախելով. և կրկարծուի թէ զինուորա-
կան պահպանութեանց համար այսպէս տափարակ և
հարթայատակ դաշտի հաւասարութենէն իբրև դիտա-
րաններ դաշտի կեդրոնը կարգաւ բարձրացուցած ըլլան
անյիշատակ ժամանակներէ, յանկարծահաս հրոսները
դիտելու և զգուշանալու համար: Եւ ասիկա աւելի կը
կարծուի Սիմ և Տօրոս լեռնցւոց համար շինուած. ո-
րովհետև այս բլուրներու շարքը Եփրատ և Մեղրեայ
գետերու աջ կողմն են. և կարելի է թէ անյայտ ժա-
մանակներ այս դաշտը երկու իշխանութեանց կամ տէ-
րութեանց ձեռք եղած ըլլայ Մեղրագետով և Եփրա-
տով բաժնուած: Դաշտի գիւղեր ամենքն ալ մէկմէկէ
կերեին՝ դաշտի խիստ տափարակութեան պատճառաւ.

գիւղերու մէկմէկէ հեռաւորութիւն ընդհանրապէս կէս ժամէն մէկ ժամ է. կէս ժամէն պակաս ալ շատ կայ: Հայ գիւղերու տներու դիրք խիստ ամփոփ և խիտ կըլլայ. և գիւղերն ալ ընդհանրապէս մեծ և բազմաբնակ և տներն ալ բազմաշունչ:

Քրդաց գիւղեր փոքր կըլլան. տները ցրիւ. մանաւանդ Ձխուրցոց, ընտանիք սակաւաւոր ընդհանրապէս՝ ամեն մէկը ըստ հաճոյս կեանք վարել և գողութեան հետեւելուն համար և տներնին ալ փոքր և խիստ անշուք:

Ամեն հայ գիւղերու մէջ իսկ կարելի է քանի մը ընտանիք գտնել 10—40 շունչով. և երբեմն մինչև 70. Էն աւելի իսկ կրնայ գտնուիլ. ասիկայ կրնայ հայոց խաղաղասիրութեանը, հանդարտ բնաւորութեանը և աշխատասիրութեանը ապացոյց համարուիլ. նոյնպէս և հնազանդ հպատակութեանը՝ որ այսչափ շունչ ծեր ու տղայ իրենցմէ ընտրուած երիտասարդի մը կըհնազանդին երբեմն՝ ամենայն խոնարհութեամբ. ասիկա տանտիկնաց ալ տնարարութեանը քաջ նշան կրնայ համարուիլ. որով կրնան այսպիսի բազմաշունչ գերդաստաններ խոհեմութեամբ անտրտունջ կառավարել:

ԴԱՇՏԻ ԳԵՂԱՑՈՑ ՏՆԵՐ.

Այս գիւղերու տները ամենն ալ միայարկ, գետնափոր կամ դարափոր են և վրանին հողածածկ և ոչ թէ կղմինդր. տանիքնին կլոր գմբեթաձև և քիչ մը սրածալր: Անտեղեակ ճանապարհորդ մը ամառը (դաշտի կանաչութիւն անցնելէ զկնի) գիւղերը դժուարաւ կրնայ տեսնել հեռուէն. վասնզի գիւղացոց տները դրսէն պատ չունին և գետնի հաւասար են. քիչ մը տանքի բարձրութիւն ունին. և այն՝ գետնի գոյնով:

Այս տներ զրպէն և ներսէն այսպէս խեղճ տեսարան մը ունենալէն զատ՝ ազատ ոգ բանելու ալ լարմար չեն՝ մանաւանդ ձմեռը: Իւրաքանչիւր տուն մէկ դուռ և մէկ երդիք ունի, ձմեռը ցրտոյ պատճառաւ դուռն ալ կըգոցուի. շատ անգամ տանը մէկ կուշտը

քանի մը կենդանիք կրկապուին. անոնց աղբին, շուն-
չին և մարդոց շունչին թունաւոր, կաղերը միանալով՝ տա-
րափոխիկ վնասակար հիւանդութեանց և շատ անգամ
ալ բազում մահուանց պատճառ կըլլան:

Ժողովուրդը տգիտաբար կրկարծէ թէ ուրիշ ձեւ-
երով տուն եթէ շինէ՝ ձմեռը անհնարին կըլլայ մէջը
բնակիլ. չգիտեր թէ եթէ իր աղքատութիւնը ներէ՝ շատ
կարելի է գեղեցիկ լուսամուտներով բազմաթիւ տներ
շինել և ամեն եղանակի մէջ ալ ապահով բնակիլ. ինչ-
պէս արդէն այսպիսիներ Մշոյ քաղաքի և վա՛րքերու մէջ
ալ կը գտնուին:

Կարին, Նիրակ, Ախրքէլէկ Մուշէն ծաւնը ձմեռներ
ուռին և աւելի հիւսիսային դիրք. սակայն անոնք ոչ
միայն իրենց տներ բարձր պատերով, այլ և կրկնա-
յարկ և լուսամուտներով կըշինեն ու ապակիներով կը-
զարդարեն. ինչպէս և ռուսք, որ տանիքներն ալ շատ
անգամ փալախ խոտով կըծածկեն առանց հողի. սակայն
ձմեռները դարձեալ Մշեցւոց տներէն խիստ աւելի
տաք են:

Տարօնցոց տներուն այս դրութիւնն ու ձեւը ար-
հեստի ստեղծելոյ հասակին գիւտն է, և այս երկրին մէջ
ամեն արհեստներն ալ ցարդ նոյն վիճակին մէջ մնացած
ըլլալով՝ տանց ձեւն ալ օգտակար և գեղեցիկ կերպա-
րանք մը առած չէ ցայսօր, որով աւելի գետնափոր այ-
րերու կրնմանին անոնք՝ քան թէ տներու:

Տարօնցոց տներու վրայ այսչափ մը ընդհանրապէս
խօսելէ զկնի՝ անօգուտ չըլլար եթէ անոնց հարուստ-
ներու տները լաւ մը աչքէ անցունենք:

Արդէն ըսած ենք որ քրդերու տներ խիստ փոքր
և անշուք են և հալոց տներ հաստատաշէն և մեծադիր
են. սակայն հայ մեծատանց տներ ճարտարապետական
ձեւերովն իսկ՝ հասարակաց պարզ տնակներէն կըտար-
բերին: Ենքը բաւական մեծ ու բարձր է, հաստ գե-
րաններու հիւսուածքով լայն գմբէթի ձևով բոլորշի
բարձրացած է մինչև երդիք, զոր Հաղարաշէնք կանուա-
նեն. և տան մէջէն նայուած ոտեն ուրիշ բան չերևիր,
բայց միայն շատ մը հաստ գերաններ մէկմէկու սերտ

կերպով կպած և ութանկիւնի ձևով մէկմէկու վրայ շարուած ու բարձրացած:

Այս քառակուսի ձևով ընդարձակ տան մէջտեղը, ճիշտ երգիքի տակ, մեծ թոնիր մը գետինը իջած (հորուած) կըլլայ, որուն վրան կերակուր կեփուի և մէջն ալ հաց կը կողուի (թրել, եփել): Այս մեծ տան մէջ չորս կողմէն երբեմն մինչև 8 - 10 դռներ բացուած կըլլան՝ իբր մեծ սրահի մը մէջ, յորոց ոմանք մառան և ալլն են, և միւսերը առանձին սենեակներ՝ այն տունը բնակող բազմաշունչ մեծ գերդաստանի ընտանեաց, որոնք իրենց զուակներովն առանձին կըբնակին անոնց մէջ և տանը սպիտակ վարսը (մեծ տանտիկին) իւրաքանչիւրին հացն ու կերակուրը, նոյնպէս և անոնց վերաբերեալ հիւրերունը առատութեամբ կըբաշխէ. նոյն կերպով ալ հագուստ և ալլն հաւասար կըբաշխէ տան սպիտակ մօրուքը (մեծ տանուտէր), որ իրենցմէ կընտրուի և շատ անգամ հասակաւ շատերէն կրտսեր կըլլայ: Ասիկայ մշակական գործերը իւրաքանչիւր արանց վրայ կըբաժնէ և հնազանդութեամբ կըկատարեն. իգական սեռին վերաբերեալ սպասներն ալ սպիտակ վարսը կըբաժնէ կանանց վրայ. և իւրաքանչիւր ոք ստանձնելով կըկատարէ:

Այն մեծամեծ տներու և սենեկաց ներսի ամեն կողմ տեսակ մը սպիտակ հողով սուաղուած է, որ տանը բաւական պայծառութիւն կուտայ և տանտիկնաց մաքրասիրութեանը հայելի մը կըլլայ: Տներու մէջ նոյնպէս և սենեկաց պատուհաններ և պահարաններ չկան բնաւ՝ բոլորովին պարզ են: Քիչերը Կարնոյ մայրի տախտակներէն շինուած ալիւրի մեծ համբար մը կուռնենան. չիսկ ընդհանրապէս տանը երկու կամ երեք կողմերը շարուած կըլլան կաւէ շինուած մեծամեծ փեթակներ, որոնք քառակուսի ձևով քիչ մը տափարակ և գրկաչափէն աւելի խոր են, և որոց մէջ ալիւր ցորեն և ուրիշ ընդեղէններ կը լեցնեն բերնէն և ծործէն կըսորեցնեն կառնեն:

Կանանց զգեստ զարդ և ալլն պահելու հողէ սընտուկներն ալ այս փեթակներու ձևն ունին, բայց այն-

չափ խոր չեն և վրանին դոց ու երեսնէն փոքրիկ դանակ մը կախուած է՝ փայտէ կրեալով ^{*)}։ ու բանալիով, իւրաքանչիւր կին այսպիսի սնտուկ մը կունենայ իրեն առանձին։

Տան մէկ կողմը գետնէն քիչ բարձր տքի (սէտիր, փէքէ) վրայ շարուած են շինական և Մշեցի բրուտներու քաշած (շինած) տեսակ տեսակ ամաններ, պուտուկ, կաթ կթելու՝ կթոց, ծափկիկ, իւղհալ կամ ուխալ, տապակ և բովեր։ մեծ մաթրաթներ, չորթիկներ, քասէ, ուսկուրա, սաֆիկներ և կոտիկներ։ Միւս կողմը թթուի համար մեծամեծ կարասներ, հերիսի համար խամարայներ, ծցումն ալ որմով մածունը ծցմուելով իւղը կառնուի, այս մեծ խամարայներուն քովը կեցած կըլլայ, ասոնցմէ ետքը կարգաւ կըկենան՝ ճռայ, բարեկան, պըղիկ, կնտաքաշ, խնտըլիկ, ճլուլիկ և կլուրիկներ։ Ուրիշ մէկ կողմ շարուած կըլլան կփներ (կուժ, սափոր), փարջեր, կփփարջեր, պոչկով փարջեր. և պղպըղիկներն ալ իրենց յատուկ տեղերն ունին։

Հոց ուտելու համար ալ սեղանը, պուսիկն ու չափուկներն ալ՝ որոնք ամենքն ալ հիւստուածոյ են ուռի բարակ ճիւղերէ, տանը մէկ անկիւնը կըկենան. տախտակէ սեղան ունեցողներ ալ կըգտնուին։

Տարօնցուն տունը երկաթեղէն ուրիշ բան չկայ, բայց միայն խաչ երկաթ մը, ափիշ մը և երկու լանկառներ՝ բոլորն ալ թոնիրի համար։ Իսկ պղնձեղէն՝ ամբողջ գիւղի մը մէջ մեծ սան (գազան) մը հազիւ կը գտնուի. տներէն ոմանց մէջ ալ փոքրիկ տապակ (թավա) մը, իւղհալ մը կամ թեթեւ պրօշ (թէնճերէ) մը երբեմն կըգտնուի՝ ամենն ալ առանց խուփի (գափաք)։

Այս ամենէն ետքը տան մէկ անկիւնն ալ ճլերուն (անկողին, վերմակ, կապերաւ և այլն) բաժին կըմնայ, զորս կըշարեն. երկար ձևով մը՝ գետնէն միջակապ (միջով չափ) մը բարձր փայտերով շինուած արգելի (սուֆա)

^{*)} Կրեայ ըսուածը փայտէ (ֆրուէնկի) է կրեայ կենդանիի ձևով, որուն բանալին ալ փայտէ է, և հայա. տանցոց ամեն դռներուն վրայ կըգտնուի։

վրայ: Այս ճշերը կըբաղկանան քանի մը կապերտէ և թաղիքէ (քէչէ): Երբեմն ասոնց մէջ կըգտնուին նաև քանի մը վերմակներ բրդեղէն հաստ և կարկառուն, նոյն գունակ և քանի մ'ալ բարձեր. իսկ աղքատը խոտեղէնէ և կտրտած կապերտներէ զատ ամեն բանէ զուրկ է: Հայոց տներու այս ամեն կահ կարասեաց կարգադրութեան մէջ նոյնպէս և մաքրութեան՝ բաւական խոհեմ և ժրաշն տնտեսութիւն մը կերևի, որմէն մերկ են իրենց բնակակից և զրացի քրդեր:

Այս տներու դրսի կողմը կըգտնուին իրենց սրահները, և անոնց առջևն ալ բակը՝ շուրջանակի մարդաչափ պատով՝ բարձրացած մէկ դռնով, ուր ամրան գիշերներ կենդանիք կըմակաղին և ուր երեկոյ առաւօտ կըկթուին:

Այս տներէն զատ մեծատունք կունենան յատուկ հիւրանոց մը զոր (օդա) կըկոչեն, կենդանեաց ձիոց և ոչխարաց համար ալ զատ զատ մեծամեծ գոմեր. և խոտի ու յարդի համար ալ մեծ մարագ մը. ամենն ալ շատ մը հաստ գերաններով բռնուած (ծածկուած) և հողածածկ՝ երկու թղաչափ և ալ աւելի թանձրութեամբ: մեծատունները մարաքէն զատ մեծամեծ դէզերով ալ խոտ կունենան, և այս դէզերը երբեմն մինչև 100 բարդէն շատ աւելի կըլլան ամեն մէկը (բարդը 30 խուրձ և մէկ սալի բեռ է). և գեղերու եղերքը կըդրուին, որ շատ տարիներ ալ աշնան կալրուին թշնամեաց ձեռօք. նոյնպէս ալ մարաքները, որոց մէջ երբեմն 50 բարդէն աւելի խոտ և առուոյտ և 1000-էն աւելի սակաւ յարդ կըգտնուի:

Բ Ե Ր Ք

Տարօնոյ երկրին բերքն է, ինչպէս վերը լիշած ենք, ամեն տեսակ կենդանիք, մուշտակցու մորթենիք, այծենի, եզան ու գոմշու կաշիք. նոյնպէս և ամեն տեսակ ընդեղէնք և բաւական ալ ծխախոտ: Մշոյ և իր շուրջի քանի մը գեղի այգիները կըհասցընեն քանի մը ստորին տեսակ խաղողներ, նոյնպէս տանձեր, խնձորներ,

դամոն և շլորներ՝ ամենն ալ քիչ և ստորին տեսակ և սակաւ քանակութեամբ. ուրիշ տեսակ պտուղ բնաւ չկայ: Տարօնէն կելլէ նաև գինի, կտաւտի ձէթ, իւղ, պանիր, ագնիւ մեղր, մոմ, գազպէ, կանկառ ձիւթ, շրէզ, խէժ, ագնիւ բորակ (կիւվէրչէլէ), և բուրդ:

Արուեստական բերքերն են գլխու արախճի, բուճ (գուրպայ), սախ (զանկապան), չատրկի և սրտանոցի թել կամ կապ. նաև թաղիք, կապերտ, գորգ (խալիչէ), ձիերու լաւ արկանելիք (ջուլ կամ դաճէրի), որոց ամենն ալ շինական կանանց ձեռագործն են՝ բաց ի թաղիքէն. Մուշէն ալ տեսակ տեսակ բրդի ամաններ կելլեն գետնիկ:

Երկրին մէջ մշակութեան և արհեստից հոգ չտարուելուն համար՝ մշակական և արհեստական բերքերը կարելի եղածէն շատ ու շատ նուազ են թէ տեսակաւ և թէ քանակութեամբ, և որակութեամբ ալ ստորին: Ծխախոտի մշակութիւնը այս երկրի մէջ խիստ թերի է. եթէ հոգ տարուի՝ խիստ ագնիւ և հիմա արտադրուածին հարիւրապատիկը կարելի է արտադրել բոլոր դաշտէն. նոյնպէս բամբակն ալ այս երկրին մէջ քաջալերութիւն գտած չէ. բոլոր երկրին մէջ հազիւ 10—15 փոքրիկ արտեր կը ցանուին Զիարէթ և իր դրացի Մեղտի և Պաղլու գիւղերու մէջ: Իսկ եթէ հոգ տարուի քանի մը տարիէն 5—10000 բռէն աւելի բամբակ կրնայ ելլել երկրէն. նոյնպէս մետաքս և աֆիօն և խիստ ագնիւ մեղր ու մոմ ալ կրնան մեծ քանակութեամբ ձեռք բերուիլ և երկրին հարստութեան մեծամեծ աղբիւրներ ըլլալ:

Երկրին արդի վաճառահանութեան նիւթերն են կենդանիք և մորթենիք որ մեծ առատութեամբ դուրս կելլեն. կենդանիք կով, ոչխար, այծ Խարբերդ, Հալէպ եւ Շամ եւ ուրիշ տեղեր. իսկ մորթենիք Կարին կերթան, գոմշու կաշի ընդհանրապէս Բալու և Կարբերդ, այծենի, մոմ եւ խէժ Պօլիս կտարուին. քիչ ալ շնակ (բալամուտ) Կարին կերթալ, նոյնպէս նաեւ գինի, իւղ, շրէզ եւ բրտի ամաններ. ծխախոտն ալ Կարին, Կարս եւ Ռուսաստան կը հանուի: Գուրպայ եւ զանկապան՝ նոյնպէս գազպէն եւ ձիւթ սուրբ Կարապետի ուխտա-

ւորաց ձեռք ամեն երկիրներ կըտարուին. ցորենեղէնք եւ ձէթ երբեմն առատ եղած տարիներ շրջակայ երկիրներ կըտարուին. շատ տարիներ ալ դուրսէն կըբերուին:

Միւս բերքերը ինչ որ կան ամենն ալ երկրին մէջ կըսպառին, եւ չբաւականանալուն՝ դուրսէն ալ կուգան: Հարաւային լեռնային գաւառներէն Խուլփ, Խիանք, Խարզանք, Սասուն եւ Բաղէշէն կուգայ խիստ առատ գինի, չամիչ, խաղող, նուռ, ընկոյզ եւ ամեն տեսակ պտուղ, նոյնպէս ըրուպ (պէքմէզ), պատեղ, շոպաք (քիւմէ կամ սուճուք), սոխ, սխտոր եւայլն: Չոր թուրթ՝ Բալուէն եւ Խուլփէն, ծիրան՝ Բալուէն եւ Խլաթէն, տառեխ ձուկ՝ Վանայ սահմաններէն, լուբիա (Ֆասուլիայ), տախտակ, կամնասայլ, սայլ եւ երկրագործական երկաթեղէն ամեն տեսակ գործիք՝ Կարինէն. բրինձ՝ Երեւանէն, բամբակ՝ Կարբերդէն եւ Սերթէն. կտաւէղէնք՝ Բաղիշէն եւ Լըճէն. կարճ եւ երկայն ապայներ (մաշլախ) Սերթէն. Եւրոպական կտաւէղէնք և չուխայ՝ Պոլիսէն. երկաթ՝ Կավուռ Դալուորիկէն:

Բ Ն Ա Կ Ի 2

Ինչպէս արդէն ըսած ենք, Տարօնոյ դաշտը Հին Հայաստանի բազմաբնակ դաշտերէն մէկը եղած է, զոր կապացուցանեն ոչ միայն Ձենոբ և ուրիշները, այլ և մինչև ցայսօր Տարօնոյ ամեն կողմը երեցած բազմաթիւ քաղաքաց, հարիւրաւոր բերդորէից ու ամրոցաց և բազմաթիւ աւանաց և եկեղեցեաց ու վանորէից աւերակները՝ իրենց կենդանի աւանդութիւններով մէկտեղ:

Կերևի թէ հին դարերու մէջ Տարօն (մանաւանդ իր հարաւային գաւառները, Խոյթ և Ասպակունիք) ժամանակ ժամանակ շատ մը Ասորի գաղթականութիւններ ընդունելու է, անոնց թագաւորութեան ընկնելէն ետքը, և թերևս առաջ ալ. սակայն չգիտցուի թէ քրիստոնէութեան ատեն հայոց հետ խառնուելով միացած են՝ թէ վերստին ելած ու հեռացած են:

Տարօնոյ փառքը այլալեցաւ պարսից բաժին ըն-

կած օրէն, բայց ալ աւելի հազարացւոց մուտ գործած ատենէն. վասնզի անկէ ետքը ժամանակ ժամանակ Տարօն շատ գերութիւններէ զատ՝ շատ մ'ալ գաղթականութիւններ հանած կերևի այլևայլ կողմեր. ինչպէս Յունաց երկիրները և Կ. Պօլիս, Բագրատունեաց ատենները Անի քաղաք և անկէ թերևս Ուկալի երկիրները և Խրիմ. մեծ գաղթականութիւն մ'ալ Կիլիկիա, որուն առաջնորդը Ապլաստթ իշխանը եղած կերևի, և անկէ ետքն ալ հետզհետէ. այս ետքի դարերուս մէջ ալ Փոքր Ասիայի այլևայլ կողմերը. և այս գաղթականութեան նշանները ցարդ կերևին Կիլիկեցւոց մէկ մասին վրայ. նոյնպէս Մուրատ Չալի (Եփրատական) գաղթականութեան և Պուրսայի Ենիճէի գիւղացոց և այլոց վրայ ալ. որոց մէջ այս մասին աւանդութիւններ ալ պահաս չեն՝ ինչպէս որ տեղեկացած եմք: Իսկ մենք այս հնութեանց մթութեանը վրայ այսչափ ազօտ նշոյլ մը սփռելը բաւական համարելով՝ անցնենք մեր գործոյն:

Տարօնոյ դաշտը հետզհետէ այսչափ գաղթականներ հանելէ ետքը՝ այսօր ալ դարձեալ այս կողմերու բազմաբնակ դաշտերէն մէկը կը համարուի. թէ և հին դարերու բազմամարդութեան քառորդն անգամ չունի. իսկ եթէ 1840 թուականի շուրջի քանի մը տարուան սաստիկ սովը շատ մահերու և ժողովրդեան ցիրուցան ըլլալուն պատճառ չըլլար. եթէ հարստահարութեանց երեսէն դաշտի հայեր ցայսօր չցրուէին ի Ռուսիա և ուրիշ երկիրներ. եթէ Տարօնցի հայք Պօլիս և ուրիշ երկիրներ օտարութիւն երթալու սիրահարած չըլլային՝ այս երկիր հիմա կրկնապատիկ հայ պիտի գտնուէր դարձեալ՝ քան որչափ կայ: Այս ամենով հանդերձ դարձեալ ժողովուրդը բաւական աճում կը ցցնէ. դարձեալ օրէօր աւերակներ կը շեննան. գիւղեր կը ցուրին ու կընդարձակուին և դաշտի կորդեր արտի կերպարանք կառնեն: Միայն թէ լիշեալ թուականէն՝ մանաւանդ Ռուսի առաջին պատերազմէն ի վեր, երբ այս երկրէն և ասոր շուրջէն մեծ գաղթականութիւն մը իր հետ տարաւ, շատ մը հայաբնակ գիւղեր հիմա քրդաբնակ եղած են:

Տարօնոյ չորս գաւառաց և վիճակաց ու Մուշ քա-

ղաքի մէջ կը բնակին այժմ 8050 ընտանիք կամ տուն, որոց մէջ կը գտնուին ընդ ամենը 40978 արական շունչ. 22959-ը քրիստոնեայ և 18019 ը իսլամ:

Գաւառիս իսլամ ժողովուրդը երեք ազգ են, և երեք լեզու կը խօսին. Մշոյ թիւրքեր կամ տաճիկներ, Գիւրտեր և Տըմըլիկներ, որ դաշտի արեւմտեան ծայրը միայն կ'գտնուին 300 տան մօտ: Ասոնց ազգայնութեան և լեզուին ու բարոյցը վրայ ընդհանրապէս խօսած եմք. և իրենց ու քրիստոնէից ամեն մէկ գաւառաց մէջ որքանութիւն ալ աշխարհահամար ցուցակին մէջ յայտնուած է, միայն այս պէտք է գիտնալ որ Տըմըլիկը ըրայէ են, և միւս քրդերու ալ խիստ մեծագոյն մասը ըրայէ կոչուածներն են. և դաշտի մէջ Աշիր կոչուած քրդերը ուրիշ գաւառներու նկատմամբ սակաւաթիւ մնացած են. 1847 թուականին՝ Ալատին բէկի ցեղէն եղող Եէրիֆ փաշայի ձեռքէն Մանազկերտ փախչելով: Տարօնոյ Աշիրներն են՝ Ալմանցիք, քիչ Յասանանցիք, Սէյտանցիք, Խուլթեցիք, քիչ Պատքանցիք և քանի մ'ալ մանր տոհմեր:

Գաւառիս քրիստոնեայք ամենն ալ հայք են, որոց մէջ՝ ինչպէս արդէն յիշած եմք, 400 տան մօտ պապականք և 20 տնէն աւելի ալ բողոքականք կը գտնուին:

Այս ամենէն ետքը կըմնալ մեզ միմիայն մեր Տարօնաբնակ ազգայնոց լեզուին, բարոյց, արհեստի, սովորութեանց և նիւթական ու բարոյական վիճակին վրայ խօսիլ մասնաւորապէս. և ապա համառօտիւ մ'ալ Մուշ քաղաքի վրայ. և տյս մասերը եթէ քիչ մը մանրամասն երկարաբանեմք, այն ալ անշուշտ ազգասէր ընթերցողաց ներողամտութեանը վստահելով ըրած կ'ըլլամք:

Լ Ե Զ Ո Ւ

Տարօնոյ գործածական լեզուք գաւառական թանձր թուրքերէնէ՝ զատ՝ երկուք են, քրդերէն և հայերէն. քրդերէն լեզուի վրայ արդէն համառօտ ծանօթութիւն մը տուած եմք. կըմնալ մեզ քիչ մ'ալ Տարօնոյ գաւառական հայերէն բարբառին վրայ խօսիլ:

Տարօնոյ հայերէնի մէջ քրդերէն և թուրքերէն բառեր ալ կը գտնուին. պարսկերէնն ու հազարականն ալ իրենց իշխանութեան հետքերը ձգած են լեզուին մէջ. զարմանք է որ յունական բառից հետք ընաւ չերեւիր:

Դաշտի ալլ և ալլ գիւղերու և երբեմն մի և նոյն գիւղի մէջ իսկ բաւական տարբեր հայերէն կը խօսուի. ասիկա անշուշտ ժամանակ ժամանակ զսնազան գաւառներէ եկած գաղթականութիւնները մեզ կը յիշեցնէ ¹⁾ Բաւական թանձր ու խորթ է Կնճեցի աղքատ բարբառը, որ դաշտի արևմտեան կողմին կիսով չափ տիրած է. անկէ շատ պակաս չէ թանձրութեամբ Կալլուցի ²⁾ բարբառը, որ Տօրոսէն իջած ու դաշտի ամեն կողմը բաւական գիւղերու մեծաւ մասամբ տիրած է: Բազրևանդայ (Ալաշկերտ) և Բզնունեաց բարբառներն ալ դաշտի ալլ և ալլ կողմերը չափաւոր կը գտնուին, որ մերձաւոր են թէեւ Տարօնոյ բարբառին և կրնան

1) Հինէն եթէ գաղթականութիւն եկած է չենք գիտեր, բայց 30 տարիէն ի վեր Կիւճէն (Հաշտենից Կթռիճ վիճակ), Կալլուտունքէն և Սասնոյ կողմերէն եկածները մեծ բազմութիւն մը կը կազմեն, և դեռ կը շարունակեն գաղթականութիւնը՝ իրենց երկիրներու անտանելի բռնութենէն փախչելով:

2) Կալլուցի անունը ելած է Քաֆր (Քեաֆիր) բառէն, որ այս կողմի իսլամներ սովոր են ցարդ հայոց ըսել. և ժամանակաւ ալ անունը տուած են Տօրոսի ազատ հայ ժողովրդոց և իրենց Թոռնիկեան իշխանաց. նոյնպէս և անոնց տիրած երկիրներուն ալ Քաֆրաստան, որմէն անոնց հպատակ հայերն ալ այն երկիրները սկսեր են Կալլուտունք կոչել և աղատ ժողովուրդը՝ Կալլուցի, ինչպէս ցարդ հասարակ է այս անունը այն ժողովրդոց և գաւառաց, որ մասն են Չորրորդ Հայոց, Աղձնեաց և Տուրուբերանի, և ծայրը կը հասնի մինչև Կարճըգանայ գաւառը որ մօտ է Վասպուրականի Ուրշտունեաց գաւառին. որ Թոռնիկեանց ձեռքը եղած է իր մերձակայ Մոկաց գաւառներով մէկտեղ, զոր պատմիչը (Չամիչ) Վասպուրականի մասն կը կոչէ թերևս սխալմամբ:

անոր մէկ ճիւղը համարուիլ, սակայն նորէն կրտարբերին բաւական թէ մէկմէկէ և թէ Տարօնոյ բարբառէն:

Իսկ Տարօնոյ դաշտի բնիկ բարբառը բաւական քաղցր է և փափկավանկ ու սահուն. և համառօտ ոճ մը ունի գրաբառին խիստ մօտ: Թէեւ ընտիր բառեր կըգործածուին, բայց արագախօսութեան համար կըճատելով կարտաբերեն զանոնք. մանաւանդ արական և իգական յատուկ անունները. քիչ բառեր ալ աղճատելով կաղաւաղեն արտասանութեան մէջ: Այսու ամենայնիւ եթէ գաւառիս մէջ լեզուի ուսումը չափաւոր մը ընդհանրանայ, կը կարծուի թէ Տարօնոյ հայերէնը քիչ ժամանակի մէջ իր կատարեալ գեղեցկութիւնն ստանալով շատ մը հայ գաւառաց ամենավայելուչ և առաջին բարբառը կընայ ըլլալ:

Այս բառից կըճատութիւնը ու սահուն համառօտախօսութիւնը ժողովրդեան բնական աշխոյժին և գործունէութեանը նշան կընայ համարուիլ ի նախնեաց մնացած: Տարօնոյ բարբառը այնքան փափկախօս չէ՝ որքան խրոխտ և սաստկախօս, և այնչափ քաղաքավար ու վայելուչ չէ՝ որչափ գինուորական և ահարկու, ինչպէս կերևի Տարօնոյ հին Հայոց վիճակը պատմական կենաց մէջ ի բնէ անտի, որոնք իրենց հայրենեաց ասպարէզը իրենց քաջագործութեանցը նեղ համարելով՝ շատ հեռաւոր տեղեր ալ իրենց քաջագործութեանց լիշատակը ձգեցին. ինչպէս Կիլիկեան իշխանութեան սկիզբները մէկ թևերը պարզած էին Տրապիզոնի մէջ Յունաց արևելեան կայսերութիւնը հիմնելու՝ Գ. Պօլսոյ կայսերութեան հակառակ, և միւս կողմէն ալ Կիլիկիոյ նոր իշխանութեանը՝ կօժանդակէին միշտ նիզակակից քաջ գունդով մը. և իրենք Տօրոսական իշխանութեան մասն ըլլալով՝ Թուրքիեան իշխանաց դրօշակին տակ ալլ և ալլ թշնամեաց դէմ ալ անպակաս կռիւներ կընէին: Սակայն ինչ օգուտ և պարծանք կրնայ համարուիլ նախնեաց փառքը ստրկացեալ որդւոց՝ որոնք բոլորովին զուրկ են անոնց ազնիւ ձիրքերէն. ուրեմն մենք դառնանք մեր գործոյն:

Այս տեղ պատշաճ կը համարիմ Տարօնոյ բարբա-

ռին մէկ քանի յատկութիւնները համառօտիւ զեկու-
ցանել օրինակներով, լուսալով որ բանասէր ընթերցողք
ձանձրութիւն չեն համարիր: Տարօնցիք (և շրջակայ եր-
կիրներն ալ) մարդոց յատուկ անունները կրճատած ա-
տեն՝ անոնց վերջին լանգերը զանազան կերպի փոխե-
լով, ալլ և ալլ անձանց կրկնակացեն մի և նոյն ա-
նունը, զոր օրինակ Գրեգորը կըլորջորջեն Գրգո, Գրգէ,
Գրիկ, Գրէ և Գրո: Կարապետը՝ Կարո, Կարպո, Կրպո, Կրպէ,
Կրպիկ և Կապո: Պետրոսը՝ Պետէ, Պետո, Պտէ, Պարէ,
Պատո, Պատէ, Պոնտո և Պոնտէ: Պողոսը՝ Պօղիկ, Պօղէ,
Պօլո, Պօլէ և Պօլոն: Պաղտասարը՝ Պաղո, Պաղէ, Պա-
լո, Պաղտո, Պատէ, Պղտո, և Պղտէ: Յովհաննէսը՝ Օվո,
Օվէ, Օվիկ, Օհնո, Օհնէ և Օհն: Մկրտիչը՝ Մկրէ, Մկրո,
Մկո, Մկրտչո, Մճո և ալլն:

Կանանց անուններն ալ որոց քիչը հայերէն է,
այսպէս կրճատեալ են, զոր օրինակ՝ Մէլրո, Եղսո, Հոռ-
մէ, Վարդէ, Շուշո և Մաքէ, որ են՝ Մարիամ, Եղիսա-
բէթ, Հռիփսիմէ, Վարդենի կամ Վարդուհի, Շուշան և
և Մաքրուհի. իսկ քրդերէն և տաճկերէն անուններէն
յաճախ կըլսուի՝ Կուլէ, Զինո, Կոզալ, Խըղալ կամ Խղո,
Փըտո և Բամպօ, որ կընշանակեն Կիւլ, Զինի, Կիւզէլ,
Ղազալ, Ֆիտան և Փամպուք: Արանց ալ կայ տաճկե-
րէն անուն. ինչպէս՝ Ղանտիլ, Խուրշուտ, Յասո, Ատո,
Քօչո, Սատո, Ալո, Կէնճո, Տըլո, Ռըշո, և ալլն. որոց
ուղիղն է Գանտիլ, Յասան, Ապտիւլուհաման, Քօչ (Խոյ),
Սատըք, Ալի, Կէնճ. Տըլո քրդերէն սիրտ և Ռըշս ալ
թուրք կամ սև կընշանակեն: Քրդերն ալ երբ իրենց
զաւակ չմնայ, այսինքն՝ հետզհետէ մեռնին, սովորու-
թիւն ունին իրենց տղոց Հայոց անուններ դնելու, որ-
պէս զի ապրին. և կան մէջերը Վարդան, Յակոբ, Սար-
գիս, Մուխսի և ալլն անուններ՝ որ դարձեալ կրճատե-
լով կըգործածեն:

Կրճատելով կըգործածեն նաև շատ մը բառեր,
զոր օրինակ՝ գետ, քանչելիք, պասաւոր, գետաւորել,
և պասաւորել. որ են՝ զգետ, սքանչելիք, սպասաւոր,
զգետաւորել և սպասաւորել: Նոյնպէս զՅիսուսը և
զյանցանս բառերը՝ զԻսուս և զանցանս:

Տարօնոյ բարբառին մէկ լատկութիւնն ալ է կրկնութիւնը գրերուն մէկը գեղջել. մինչև իսկ եթէ նախնութաց բառին վերջին գրովը սկսուի յաջորդ բառը՝ այն երկու նոյնական գրերուն մէկը կարտասանուի, ինչպէս գրաբառին կանոններուն մէջ ալ կը գտնուի. զոր օրինակ կըլլայ՝ կըլլայ. աննախանձ՝ ան'ախանձ. աննուէր՝ ան'ուէր. անանկ կըլլայ՝ անանկ 'ըլլայ և այլն:

Լծորդատառերն ալ այս երկրի մէջ խիստ ազատ կերպով կըգործածուին. զոր օրինակ՝ հայր, մայր, եղբայր, Տրդատ և Տիրինկատար բառերը կարտասանուին՝ հէր (աբո ալ կըսեն), մէր (մամ ալ կըսեն ինչպէս հօրն ալ պապ), աղբեր, Ծրդատ և Ծիրինկատար. ծոարական կոչականը՝ տո, և Քրիստոսը՝ Քիրիստոս, Գրիգորն ալ Գիրիգոր: Բաւական գրաբառ բառեր ալ աղաւաղուելով կըգործածուին. զոր օրինակ՝ լապստրակ, լեսան, էրթ, տեղքել, ևայլն. որ կընշանակեն նապաստակ, լեսան, յարգ և տեսիլք տեսնել, Հասարակ խօսակցութեան մէջ ը յօդը բնաւ չեն գործածեր իմաստ որոշելու համար: Գեղջուկ ուսուցիչներն ալ ունին իրենց մասնաւոր սովորութիւնները գրերու. անունները սովորեցնելու մէջ. զոր օրինակ՝ բ գիրը պեմ հնչել կուտան. գ ը՝ կեմ. դ-ն՝ տա. ջ-ն՝ ճէ ևայլն:

Տարօնոյ բարբառը ունի գեղեցիկ լատկութիւն մ'ալ. հայցական հօլովի գ նախդիրը՝ մանաւանդ յատուկ անունանցն ու դերանունանցը գեղեցիկ և անթերի կարտասանեն հասարակ խօսակցութեանց մէջ. նոյնպէս՝ մանաւանդ յատուկ անուններ և դերանունները հայցականի լատկացուցիչ եղած ատեն՝ գ նախդիրը նախադաս լատկացուցչի վրայ անխափան կըգործածեն:

ՀԻՆ ՎԷՊԵՐ ԵՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եթէ ըսենք այս երկրի բնակիչք զուրկ են բոլորովիմբ հին վէպերէ և աւանդութիւններէ, շատ կը սխալիմք և լանդուգն ու գահավէժ դատմունք ըրած կըլլամք՝ այլ կըխոստովանիմք որ կան և առատ կան, բայց Ժողովուրդը և իր կղերն իսկ (բաց ի խիստ փոք-

ըրկ բացառութենէ մը) ազգային կենաց անճաշակ ըլլալուն՝ երբէք արժէք մը տրուած չէ. որով կարի փոշոտեր անպիտանացեր և իսպառ մոռցուել և անհետանալու վիճակի մէջ են՝ եթէ լուսատու մամուլէն և բանասէր ազգայիններէ քաջալերութիւն և կեանք չգրտենն: Միթէ Սասնոյ Դաւթի և Մեհերի ¹⁾, Կաղ Վահանի, Զայնով Օհանի, Զուան Վիգենի, (որոց ամենն ալ Սասնոյ ալ և ալ իշխաններ կրկարծուին, ինչպէս Վիգէն Մամիկոնեան իշխանը), նոյնպէս վերջին դարերու Կէմիկցի քաջ Ալեքսանի և Լղեցի անվեհեր Պորոյի կենդանի, բայց պատիւ չունեցող վէպերը միայնակ կը տիրեն այս երկրին: Միթէ Տաղօնաց և Աստղներդի սիրահարական վէպը՝ յորում Տարօնոյ դաշտը ծով կընկարագրէ, և սիրուհին Աստղիկ ճրագը թաքուցանելով իր Տաղօնցի արքայազուն սիրահարի ²⁾ ծովուն մէջ խեղդուելուն պատճառ կըլլայ. և Վարդավառի աղաւնեթուփն և մէկ մէկու վրայ առատ ջուր սրկելը, նոյնպէս և Գրգուռ շերան աւանդութիւնը քէջ հնութիւն են, և կամ թէ փոքրիկ աւանդութիւններ են Նոյեան համատարած ջրհեղեղին նկատմամբ: Նոյնպէս քէջ են միթէ Ոսպանբլրոյ երկաթի դրան և իր ներսի հուրի բնակչաց և իրենց անբաւ հարստութեան պատմութիւնքը. և միթէ քէջ կըգտնուին բոլոր գաւառիս մէջ այսպիսի դիցաբանական վէպեր, պատմութիւններ և աւանդութիւնք. նոյնպէս և ամայացած հին քաղաքներու և վաղեմի պատերազմաց վրայ ալ, ինչպէս Ապտիւր Ռահիմայ և Տիրանայ, Լէնկթեմուրի և ուրիշ դարերու:

¹⁾ Առուալիճ գիւղի մօտ ծծմակայ բթի վերևը ալեձև ապառաժուտ մը կըցուցնեն տեղացիք, և Մեհերի գութավարն է կըսեն. և շատ մը ուրիշ վէպեր ալ կըկցկցեն Մեհերը՝ Միհր չաստուածն ալ կրկարծուի:

²⁾ Աստղիկ սիրահարը առասպելեալ չաստուած մը կըկարծուի, որուն արձանը և տաճարը եղած պիտի ըլլան Տաղօնաց մէջ՝ Հայոց դիցապաշտութեան առնել. նոյնպէս Աստղիկ արձանն ալ Աստղն բերդի մէջ, որմէն ծագում առած է այս դիցաբանական վէպը:

Այս ամենը այդ կան և մասամբ մ'ալ զանոնք լըսած եմ. սակայն գործոյս սահմանէն դուրս չեմ կրնար ելլել. և մանաւանդ զանոնք ի գէր արձանացնել ուզողը պէտք է շրջագայի հետազոտէ և գտնայ, քաջալերէ վարձատրէ և գրէ, որուն ամենայնջողակ կրհամարուին վանքերու նուիրակ վարդապետները, որ միշտ ժողովրդեան մէջ կրգտնուին շրջագայելով և անոնց հետ կենակցելով՝ կրնան, եթէ ուզեն, իւր ու պանիրի, ցորենի ու մատաղի հետ հատորներով ալ հին վէպեր և աւանդութիւններ նոյնպէս հատուկոտոր հայերէն հին երգեր և շատ մը առածներ ժողովել, որոնք որքան աղաւաղեալ և մթնցած, սակայն պիտի կրնան դարձեալ մեծ փայլ մը տալ մեր պատմութեանց:

Բ Ա Բ Բ.

Տարօնոյ դաշտեցիք և լեռնեցիք ընդհանրապէս կայտառ, բարեկազմ, գեղեցկադէմ, ուժեղ և զօրաւոր են: Ուժեղութեան կողմանէ այս երկրին մէջ Տորքեր և Տըրդատներ պակաս չեն ըլլար. վերջին կէս դարուս մէջ ուժի կողմանէ երևելի եղած են Փողրկովայ Մանուկ և Պետրոս. Սնծնուտայ Հեպիկ. Բքլից գիւղէն Գորգէ, Պաղլուայ Ֆերհուր և ամենէն երևելին Սալպահարցի Ալոն, որ կարող է եղեր քանի մը զոյգ գոմէշներու ձգած ծանրաբեռն սալլերն ու մեծամեծ քարերը առանձին քաշել և բաւականին մեծկակ ծառերը արմատաքի խլել. հիմա ալ երևելի է իր ուժով՝ Խասգիւղցի Նալլլան Մանուկ, որ ձիու զոյգ մը նոր պալտեր մէկմէկու վրայ դնել և մէկ անգամ ծռելով չորս կտոր կրնէ. և պղինձ հաստ դահկաններ մէկ ձեռքով կրկոարէ և չափաւոր մեծկակ ծառեր արմատէն կրխլէ և ալլն. ասոնք ամենն ալ հայ են ազգաւ: Հասակնին ընդհանրապէս միջակ է, բարձրահասակ և լաղթանգամ հսկայակերտներ ալ պակաս չեն մէջերնին՝ զուարթադէմ, վառվռուն աչքերով և ուռած կուրծքերով:

Բնութեամբ են ընդհանրապէս աշխուժ, սրամիտ և լաջողակ ուսման. աշխատասէր, չարքաշ, գործունեայ

և բաւական քաջ. բարեբարոյ, հիւրասէր, պատուադիր, խաղաղասէր, շինասէր, բազմաբնակ և ընկերասէր, հաւատարիմ, հնազանդ, ողորմած, ջերմեռանդ և երկիւղած ի կրօնս, սլարասէր և երգասէր. ուտելիսց մասին նուազ և պարզ. իսկ զգեստուց մասին աղքատը առ ի չգոյէ պարզ և գձուձ. սակայն հարուստք կարի պըճնասէր և զեղխ, մանաւանդ գլուխ փաթաթել և զարդարելու մասին:

Այս ամենով հանգերձ են նաև տգէտ, անընտրող, դիւրահաւան, անուսումնասէր, զուրկ արթնութենէ և նախատեսութենէ կամ հեռատեսութենէ, ազնիւ զգացումներէ և ճաշակէ. պակաս չեն նաև ոխակալ, քսու, ցած շողմարար, անկարեկիւր և ստերգմեայներ ալ: Այլևայլ կսղմեր օտարութեան յաճախելով շատ մը մոլութեանց ու չարեաց սերմեր ալ կը բերեն հետերնին օրըստօրէ, մանաւանդ կրօնական մեղկութեան՝ զոր քաղաքակրթութիւն կը համարին:

Տարօնցի գեղջուկ հայ կանայք են ընդհանրապէս ժիր, զուարթ, գործունեայ, աշխատասէր, տնարար, մաքրասէր, պատուադիր, չափաւոր ամօթխած, կարեկից աղքատաց և հիւանդաց, ջերմեռանդ և երկիւղած. նաև պարզ, տգէտ, դիւրահաւան, պճնասէր, պիտասէր, սնապաշտ, կախարդասէր, դատարկաբան և խրոխտ, որով երբեմն և անձնասպանութիւն կը գործեն՝ իրենց արանց կամ սկեսուրներու յանդիմանութեան և կամ վարմանը չկրնալ տոկալով:

ՏԱՐՕՆՑԻՈՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Տարօնցի հայք ձի հեծնելու ընդհանրապէս սովոր են, և մէջերնին լաւ ձիեր ունեցողներ և լաւ ձիավարներ շատ կը գտնուին. իրենց ձիավարութեան ասպարէզ եղած են ուխտերու և հարսանեաց ճանապարհներ. և ձմեռն ալ ձիւնը կանգունի մօտ և փորփոշ (թուլ) կամ մորմոր եղած ատեն գալլ կը բռնեն կենդանւոյն. կան լաւ ձիերու տէր քաջ հեծեալներ ալ, որ սև գետնի վրայ անգամ գալլը յոգնեցնելով կրնան բռնել:

Դաշտին հիւսիսային կողմի հայեր զէնք կրելու շատ սովոր չեն. իսկ Սեղրաքետի և Եփրատի ձախ կողմի հայեր՝ մանաւանդ Սիմ լեռան ստորոտը բնակողներ որ միւսերէն աշխույժ և բաւական քաջ են, գրեթէ ամենքն ալ զէնք կրկրեն և քրդերէն վախցող չեն. բայց ասոնց ալ զինուց ասպարէզ հարսանիքներ և ուխտեր միայն մնացած են: Ասոնց մեծագոյն մասը Տօրոսի լեռներէն իջած են, ուր տեղի հայք թշնամեաց տէր ըլլալով՝ հիմա ալ իրենց զինուորական քաջութիւնը կորուսած չեն. ինչպէս են Շատխու մօտ Գելիէ-Կուզանցի (Ընկուզաձոր), Դալուորցի երկաթահատք, և բոլոր Խիեանցիք, Սլիվանցիք և Խարզանցիք (Ծովի մեծ և Արզն կամ Արզնարգիւն):

Դաշտի հայոց զինուորութիւնը և զգեստ գրեթէ յար և նման է իրենց մէջ կամ մօտերը գտնուած (Աշիր) քրդերուն, միայն դաշտեցի Արամուհեաց զգեստի և զարդուց կերպերը չափաւոր մը կը տարբերին Կորդուհիներէ (քուրդ կանայք), անով որ գլուխին քրդաբար բարձր (քօֆի) չեն դնէր, և իրենց չատրիկ գեղեցիկ ասղանկար է՝ Պարսից շալերուն մօտ կերպով, մինչ Կորդվուհեացը պարզ կտաւեղէն է. և հայ կանայք աւելի զարդեր ու պչրանքներ կրկրեն արծաթեայ. զոր օրինակ գագաթնոց, ճակտընոց, երեսնոց, (մաշալայ և ճղայ), գինտ (խզեմ կամ խըզմա և դարանֆիլ), որով ոմանք քթերը կը զարդարեն քրդաբար. վզնոց և (պողմաճը), ապուճան և թենոց, պարզ և կամ կշտանացով արծաթեայ կամար, տեսակ տեսակ մատանիք, ոմանք և ոտքերու ապուճան ալ (խալխալ), այս ամենէն զատ վզերնին և ձեռաց ու ոտից խալուլակներն (դաստակ) ալ տեսակ տեսակ մանր ու պետ (մեծ) գոյնզգոյն հլուներու և բուստերու և սաթերու շարքերով կը զարդարեն. ինչպէս քրդերն ալ: Այս ամենը հարուստներու նկատմամբ իմանալու է. վասն զի Ժողովրդեան մեծագոյն մասը գրեթէ կիսամերկ կը շրջի աղքատութեան պատճառաւ:

Ինչպէս արդէն ըսած եմք, երկրին մէջ խոհարարութեան արհեստ ու ճաշակ չկայ, (նոյնպէս և պար-

տիղպանութեան, որով խոհանոցները քաջ տնտեսութեամբ կրկառավարուին) թէև այլ մասին ալ հայեր քրդերէն շատ առաջ են ընդհանրապէս, սակայն քանի մը տեսակ պարզ և անճաշակ կերակուրներ միայն գիտեն պատրաստել: Հայ տիկնանց եփած կերակուրներու մէջ ագնիւներն են՝ հերիսայ (քէշկէկ), խորվու (պիւրեան) և (ղափամայ), թանով ապուրն ալ համեղ կըլլայ: Նոյնպէս կեփեն իւղով հաւկիթ (մըխի) և լաւ ձուագէղներ, վայրի բանջարներով և հաւկիթով տապկոցներ և հելուա (փոխինգ): Հացէ և կիթդէնէ զատ՝ կերածնին ընդհանրապէս շատ տեսակ վայրի բանջարներ են և քալամ. քիչ ալ բազուկ (ճակնդեղ) և շաղգամ:

Ամառան և գարնան կերակուրներն են թանապուր և բանջարեղէնք, զորս ամեն օր բանջրուորները զաշտեղէն կը ժողովեն բերեն, երբեմն ալ մսով, թանով և չորթնով ու իւղով ճաշերը (լափա) կեփեն, և (պուլղուրով փիլաֆ):

Աշնան և ձմրան կերակուրն է քալմի թթու, որ երկրի ագնիւ և սպիտակ քալամէն կը շինեն իւրաքանչիւր տուն մեծ կարասներով, և մէջը ձաւար (կորկոտ) յցունելով ապուր կեփեն՝ թէ պահոց և թէ ուտեաց, որ երբեմն քիչ մ'ալ միս կը ձգեն. քանի կարասը գործածելով թթուն վար իջնայ (թերենայ)՝ նորէն ջրով կըլեցընեն. վասն զի հետզհետէ թթուութիւնը կը սաստկանայ, և այսպէս մեծ պահոց հետ թթուն ալ կը լըմննայ: Քալմի դրսի թուփերն ալ (տերէները) կը խաշեն պահեն. և ձմեռը կ'լուլիկի ու քուֆտէի (սարմա) կը գործածեն, այս թուփերէն քաչիկ ալ կեփեն ¹⁾:

Թանապուրն ու թթուն Հայաստանի ուտեաց և պահոց օրերու գրեթէ չայերն (թէյ) են. բայց առաւօտները չեն գտնուիր. այլ կէս օրին և երեկոյն. կանկաով թթուն և սոմբախառն շուրվան (ապուր) ալ ա-

1) Մեծ պահոց մէջ ցորենէ շինուած բաղցր ածիկ ալ կեփեն, որ տեսակ մը թանձր բուպի կամ փոխինգի կը նմանի, և ասիկա ցորենը ծլեցընել, ծեծել և ջուրը առնելով՝ ալիւրով կեփեն:

սոնց ընկերն է՝ միայն պահոց օրեր:

Տարօնցիք (գրեթէ բոլոր Հայաստանցիք ալ) առտուններ տաք կերակուր ուտելու սովորութիւն չունին, բայց միայն մածնով, թանով, մանով (կաթի երես կամ հում սեր), պանրով, կարագ իւղով և կամ թանհատով կամ ժափիկով. իսկ եթէ պահք է՝ ցամաք հացով կամ սոխով և հացով նախաճաշիկ կընեն և ակրատն ալ նոյնպէս կուտեն. խաշ (փաջա) և հերիսա գրուած (եփած) օրեր առտուն տաք կերակուր կըգտնուի. վասն զի այս կերակուրներ իրիկուընէ կըսկսին եփուիլ և գիշերը տաք թոնիրի մէջ կըմնան. իսկ միւս ամեն կերակուրներ թոնիրներու վրայ կեփուին՝ առտուընէ մինչեւ ի կէսօր: Թոնիրներու մէջ կըկողուին (կեփուին) տեսակ տեսակ ձեւերով թանձր ու բարակ հացեր, երկար եւ բարակ լոշ (լավաշ), թանձր և երկար տոնիկ, կլոր ծակուղիկ, թանձր և անեկ բաղարջ, փափուկ մեծ փուռնիկ (նկանակ) և խորիսով կաթա: Տարօնոյ գիւղացւոց շատերը ձէթ չեն ուտեր, միայն թէ վառելու կըգործածեն, ձմեռն ալ գոմեշներ կըձիթեն և աւելցածն ալ կըծախեն. նոյնպէս իւղն ալ խնայելով կըգործածեն աւելցնել եւ ծախելու համար ¹⁾. միս եւս գրեթէ չեն ուտեր, միայն թէ կենդանի մը եթէ մեռնելու վիճակի մէջ ըլլայ՝ ապա կը մօրթեն կուտեն: Ահա այսպէս իրենց կերած միսն անգամ միշտ հիւանդոտ եւ վնասակար է. և սննդաբար կերակուրներէ գրեթէ բոլորովիմբ զրկուած են. վասն զի աղքատին ցամաք հացն անգամ շատ հող կորեկով ու կըլկլով խառնուած կըլլայ: Արդ եթէ բարւոք սնունդ ունենար այս ժողովուրդը, իր բնական և մտաւոր կայտառութիւնն ու աշխոյժը եղածէն տասնապատիկ աւելի պիտի ըլլար անշուշտ այս ազնիւ կլիմային մէջ:

¹⁾ Տարօնո՛ւ (ղարատաղ) ըսուած լիտրը եօթը օխայ ու կէս է. լիտր մը կտաւտի ձէթը կարժէ ընդհանրապէս 20—30 դահեկան. նոյնպէս իւղի լիտրը (ղարատաշով) 30—40 դահեկան: Հալած իւղը բանի մը դահեկան աւելի կարժէ:

Ամառ ատեններ բաւական ջերմոտներ կը գտնուին երկրին մէջ աւելի գետեզերքներու և շամբի կողմերը. ասոնց կերածնին ծցմաթան (ծցմուած. թան) է և թանապուր կամ պուլղուրէ շուրվա. իսկ ձմրան այլ եւ այլ տեսակ հիւանդներունը՝ թանապուր եւ թթու. ոչ կերակրի զգուշութիւն կայ խեղճներուն եւ ոչ ցրտոյ. ոչ տնական գեղեր եւ ոչ բժշկի խնամք, բայց Նախախնամութիւնը գիտես թէ բնական միջոցներով վերստին կառողջացնէ անոնցմէ շատ շատերը. սակայն կը պատահի ալ որ հարիւրաւոր անձինք կը մեռնին փոխադրական ախտով մը միեւնոյն գեղի եւ քանի մը ամսոյ մէջ:

Ամրան աշխատող երկրագործներն ալ՝ կերակրոյ մասին մասնաւոր սովորութիւններ ունին: Այս կողմերու երկրագործք կանոնաւոր չորս արկ հաց ունին, ակրատ, կէսօր, էրամա: կամ հարամա և ընթրիք. ոմանք ակրատէն ռուաջ և ընթրիքէն վերջն ալ սովորութիւն ունին ուտելու, որով կըլլայ վեց արկ:

Երկրագործը առտուն անարեւ տնէն արտ կերթայ վարելու, ցանելու, քաղելու կամ սալլով որայ կրելու. զատուորը որ կին կըլլայ, քիչ մը ետքը ակրատը պիտի տանի արտը որ ուտեն. նոյն զատուորը դառնալով կէսօրուան տաք կերակուրներն ալ պիտի տանի, զոր երկրագործք ուտելով կը պառկին քնանալու՝ շատ անգամ արեւու առաջ որ սաստիկ տաք կըլլայ. և երբեմն սաստիկ քամոյ առջեւ: ¹⁾ Մէկ երկու ժամէն վերջը կելին՝ եթէ քաղուոր են. գերանդի. մանգաղնին կըսրեն և կաշխատեն մինչև զատուորը էրէման բերէ, որ շատ անգամ աղբիւրի մէջ պաղեցուցած ²⁾ մածնախառն ծըց.

¹⁾ Երկրագործք ամրան տօթի ատեն կամ ցորենի բարդայներու և կամ հոլըք (հիւղիկ) կոչուած խոշոր ամպհովանիներու տակ կը պառկին, որ քամի եղած ատեն վրայի խոտը ցիր ու ցան կընէ և արեւարգել հիւղիկի ցիցն ալ փրցընելով ամբողջապէս կը տանի:

²⁾ Մածնախառն թանը փոքրիկ պըղիղներու մէջ կը լեցնեն, և բերանը կը սարիկեն կաշիէ կամ կտաւէ սարիկով և սարիկթելով կը կապեն ու կը ձգեն պաղ աղբիւրներու մէջ որ պաղի:

մաթան կըլլայ, զոր ուտելէն ետքը, վերստին կաշխատեն ցերեկոյ. և արեւապատքին (արեւ մտնելուն) տունը դառնալով ընթրիք կուտեն, կըսրեն իրենց հնձելու գործիքներ, և եթէ սերմանելու առեն է՝ սերմերնին կը քնանան:

Կենցաղավարութեան ճաշակ չունին ամենեւին. բոլոր ժողովուրդը անզգոյշ է ուտելու, խմելու և բացօդեայ մերկ ննջելու մասին. եթէ ուրիշ շատ մը երկիրներու ասոնց նման կեանք վարէին՝ կենդանի մարդ չէր մնար այն տեղերը: Վատ մեղկութեամբ մը սովորութիւն եղած է այս երկրին ոչ միայն տներու մէջ, այլ նաև շատ անգամ բացօդեայ իսկ եղած առենները բոլորովին մերկ կըպառկին՝ հալաւները իրենց անկողին ընելով. որչափ հեռի է երկրագործէ մը այսպիսի մեղկ կեանք և այն՝ այսպիսի վտանգներով շրջապատեալ երկրի մը մէջ: Անդորր ապահովութեան ծնունդ, այս չար մեղկութիւնը չեմ կրնար գուշակել թէ որ դարու ճութութեան նշանն է, որ ժողովուրդը չարաչար ստրկացուցեր է կերպով մը, թէև ոմանք ալ աղքատութենէ պատճառուած կըհամարին, որպէս թէ հալաւ քիչ մաշի: Գրկանոց մանր տղայքն ալ դատապարտուած են բոլորովին մերկ քնանալու վարժուիլ սաստիկ սառնամանեաց առեն, իսկ կարեաց համար առաւօտները մերկ կըհանեն զանոնք ձեան վրայ: Կան որ ձեան վրայ ճանապարհորդութիւն կանեն ժամերով, և կիսամերկ ըլլալէ զատ նաև բոբիկ ոտքերով, մինչ ցուրտը Ռեօմիւրի 13—15⁰ կըլլայ: Զմրան բնակարաննին ալ մարդոց և կենդանեաց շունչով և թրքի ածխածին կազերով և ծխախոտի ծուխով լցուած ու անպականուած կըլլայ ընդհանրապէս՝ մանաւանդ հիւրանոցները. և այս ամենուն ալ պատճառաւ երբեմն շատ տեսակ փոխադրական մարդածախ հիւանդութիւններ կըլլան գիւղերու մէջ:

Ամբողջ ձմեռը երկրագործք առանց մէկ գործի մը կանցընեն, միայն օրը երկու երեք անգամ իրենց կենդանիներու տակերը կաւլեն կըմաքրեն, և թրիքը կողովով դուրս կըհանեն՝ գարնան չորցնել վառելու. և քանի մը սակուի յարդ և քանի մը խուրց ալ խոտ կըբերեն

զանոնք կերակրելու. և ձիւն եկած օրերն ալ տանիքներու ձիւները կը հորդեն, և այս է իրենց ձմեռնային ամեն գործ. (կըգտնուին նաև ինքզինքնին արեւցու-թեան եւ ստակով վէգ խաղալու նուիրողներ ալ), մնացած ժամերը մինչեւ կէս գիշեր ըռէսի եւ համբալից հիւրանոցները կը ժողովին ժղլելու (խօսքով ժամանակ անցնել) համար. երբեմն ալ գիշերները հին վէպեր կամ ուրիշ պատմութիւններ կընեն գիտցողները, որոց գըլխուն բաւական մարդ կը ժողվուի: Երանի թէ այս պարագութիւնը ազգօգուտ միջոցներու եւ դաստիարակութեան գործածէին:

Կանանց ամարան պաշտօններն են՝ պէրաւորութիւն (դաշտ երթալ ոչխար կ'ընել), զատուորութիւն (զատ կերակուր ըսել է եւ զատուոր կերակուր կրող), բանջրուորութիւն (դաշտէն վայրի բանջարներ բերել), տանտիկնութիւն (հաց եւայլն եփել), մառնապետութիւն (մատակարարութիւն), մէկն ալ կով և մատակ կ'ընող և կաթեր կառավարող, ուրիշ մ'ալ թրքի կողող վառելու համար, և ասոնցմէ աւելցած ժամանակներն ալ իւրաքանչիւր ոք իր ձեռագործը՝ բուճեալն կը գործէ կրկարէ:

Հարուստ տներու հովիւ, գտնարած և հորթարած շատ անգամ առանձին կ'ըլլայ, նոյնպէս և գիգպահն ու տնպահը (գինեալ պահապանք): Հարուստներու մշակներու մէկը Աւագ մշակ կը կոչուի և գութնի մաճկալ ալ այն կ'ըլլայ. գիշերարածութիւնը ընդհանրապէս մշակաց պաշտօնն է, իսկ ցերեկը նոյն լծոց տաւարները կ'արածեն, որոց գլխաւորը Աւագ հոտաղ կը կոչուի:

Գիւղերը կ'ունենան մէկ մէկ ըռէս (ըրէիզ), քանի մը համբա (մեծատուն), մէկ քատիպ (գրագիր) և մէկ (գգիր կամ չափու): Եկեղեցւոց մասին ալ երէց, երեցփոխան և մէկ ժամկոչ: Երեցփոխաններու հիւրանոցները հիւր կըլլան միայն հոգեւորականք. և վանորէից ու հոգեւորականաց գործեր երէցփոխանաց և քահանայից ձեռօք և ժամակոչով կը կատարուին. իսկ կառավարութեան հրամաններն ու գործերը ըռէսը գլուխ

կըհանէ. տուրք և այլն գգիւրի ձեռք կըժողվէ և գիւղը պատահած հիւրերն ու ճամբորդներն ալ գըզիւրի ձեռք կարգաւ կըցրուէ՝ իւրաքանչիւր գեղացւոյ աստիճանին և կարողութեանը համեմատ: Հիւրերն ու իրենց ձիերը առատապէս կըհոգացուին առանց ստակի՝ երկրի սովորութեան համեմատ, և փոխանակ շնորհակալութեան՝ շատ անիւրաւ հիւրեր իրենց ասպնջականները լաւ մը հայհոյել և ծիծաղելէն ետքը կըմեկնին. այս է ընդհանրապէս այս երկրի հիւրընկալութեան վարձք, որուն վրայ կարելի է դարձեալ խօսենք:

Տարօնոյ և շրջակայ գաւառաց մէջ սովորութիւն է որ տղայի իրենց հօրը Աբո կըկանչեն, որ Ապու (Հայր) ըսել է, և մայրերուն ալ Մամո, մէկմէկու ձայն տալու ատեն տո՛ կըկանչեն, և խօսակցութեան մէջ ալ պարոն, աղա և այլն յարգական անուններու տեղ՝ մէկմէկու աղբեր կըսեն, մինչև իսկ իշխանաց ալ. նոյնպէս կանայք ալ մէկմէկու քուրիկ, իսկ քահանայի և ըռեսի կանանց՝ իրիցկին և ռէսկին. կնքահայրը քաւոր (կնքաւոր) և անոր կինն ու մայրը՝ քաւորկին և քաւորմամ, իսկ կնքահօր հայրը քապապ կըկոչեն (քաւորպապ), վիճակի առաջնորդներն ու վանահայրերն ալ մեծաւոր:

Որդեծնութեան ատեն սանահայրը իր քաւորոջ զեկուցում կ'ուտայ փոքրիկ ընծայով մը, իսկ է՝ ճուխտ մը բուճ կամ սախ, որուն խոնջա կըսուի. մկրտութենէն ետքը կնքահայր սանամօր քով կ'ուզայ տեսութեան, և տատմայրը (մանկաբարձ) նորակնունքը վերստին կնքահօր գիրկը կըդնէ և նաև սանահօր կուտայ. սանամայր առաջուան պէս նորէն ընծայ մը կուտայ և. նաև 10—30 դահեկան ընծայ կուտայ և կըմեկնի այնտեղէն, և կերթան քահանայով և գիւղի մեծերով կնունք ճաշը կուտեն, բարեմաղթութիւն կընեն և կըմեկնին. կնքադրամը որ է 3—10 դահեկան, կնքահայրը կուտայ քահանային:

ՆՇԱՆՏՈՒՔԻ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ.

Տարօնցւոյ նշանտուքի սովորութիւնը բաւական ծանր է, իսկ խնուսցւոյ և պուլանըխցւոյ՝ աւելի ծան-

լադոյն, նոյնպէս և հարսանիքներն ալ՝ Ուզնկայ գնացողները աղջկայ ծնողներէն կատարեալ խօսք առնելէն ետքը՝ 5—20 ձիաւորով ճանապարհ կելլէ, փեսացուի հայրը, հետը առնելով մէկ կամ երկու խորվու, 20—30 կաթա, 5—10 լէնկէռի հելուա (ափսեով փոխինդ), մէկ երկու հատ փոխնդի խրձիկ, որն որ Խնուսայ և Պուլանըխայ յատուկ սովորութիւնն է, և ամենմէկի ծանրութիւնը դորի մօտ կը կշռէ, բաւական ալ գինի և ըսի (ցքի կամ օղի), նշան դնելու համար ալ վզնոց, կամ կամար և կամ 5—10 հատ դազի ոսկի և հարուստներուն համար ալ ասկից շատ աւելի՝ ամեն պատրաստութեանց մասին ալ և խնամու գիւղը հասածով կ'իջևանին գիւղացւոց հիւրանոցները, միայն նշանի տէրը աղջկայ հօրը տունը կիջնի իր ամեն պաշարովը մէկտեղ։

Աղջկայ հայրը իր նոր խնամին և անոր ամեն մարդիկը հացկերոյթի կը հրաւիրէ՝ իր գիւղի մեծերն ու քահանայն ալ մէկտեղ։ Հացը լմնալէն զկնի՝ սեղանին մէջտեղը մաղ մը կը դնեն և անոր վրայ ալ նշանը, երբեմն ալ պարզապէս սեղանի վրայ կը դնեն, աղջկայ քահանայն նշանը օրհնելու ատեն ձեռքը լօշ հաց մը կառնէ և մէկ ծալին ալ աղջկայ հօրը կուտայ բռնել, քահանայն աղջիկը տալու հաճութիւնը երեք անգամ անոր հարցնելէն ետքը՝ «Աստուած ի մէջ նոցա...» ըսելով հացը կը կիսէ և իր ձեռքի կտորը տղայի հօրը կուտայ։ Քահանայ չ'եղած գիւղեր այս հացկիսել երկու խնամինները կը կատարեն. ապա երկու ափսէ կը դնեն մէջտեղը՝ մէկը քահանային խաչհամբուրի և միւսը հարսնցուին ընծայի։ Հարսինը որ բաւական գումար մը կըլլայ, մօրը կըլանձնեն, աղջկանը զարդ շինել տալու համար։

Ասկէ ետքը փեսացուի հայր, նոր խնամին այն տան բոլոր կանանց կ'ըղայ (բաժակ) կուտայ ի նշան նոր խնամական սիրոյ. (այս միջոցիս գուսան և պարել չեն ընիր), աղջկայ հայրը երկրորդ հացկերոյթ մ'ալ կուտայ առաջնոյն պէս, և խնամիք մէկ երկու գիշեր հոն մնալէ ետքը կը մեկնին։

Չմոռանանք յիշելու որ շատերը խօսք տալու ատեն տղի կողմէն ձի (ճիւղպէ) կամ ուրիշ ընծայ մը կառնեն քրդական սովորութեան համեմատ (հըրէ քըրէ) անունով, որ քրդերէն այժմ կամ խօսք տալ ըսել է, և ապա մատանի կամ ուրիշ թեթեւանշան մը կընդունին, յետոյ մեծ նշանը բազմութեամբ կըրբերուի:

Մեծ նշանտուքէն զինի՝ կարգը կուգայ խալանկըտուրի կամ հատուկտուրի, որ այս ալ (հըրէ քըրէի) նըման քրդական սովորութենէ առնուած է: Աղջկայ (խալանը) որ փեսացուի կողմէն կըվճարուի, կընայ երկու մասի բաժնուիլ, ստակ և (ճէք) կարասի, ստակը ընդհանրապէս 5—20 հատ օսմանետն լիբայ, և երբեմն մինչև 50 ալ. ճէքնալչէփկէն, ճիւղպէ, հաւրանի (լօգիկ, ամղան, կրկնոց, աղաբողոն), պանափարա (ծանր անդրափարտիք չուխայէ), պարսկական ծանր գօտիք և զէնք, որոնք աղջկայ եղբարց և հօրեղբարց կըտրուին մէկմէկ հատ. և թօփ մը լաւ դուլթնի կամ կէզի ալ զոքնփիրթիկ՝ (փիրթ կտոր ըսել է.) աղջկայ մօր համար: Այս պատճառներով շատ աղքատի տղայք և հարուստի աղջկունք անամուսին կըմնան, և շատ առևանգութիւններ և կրօնափոխութիւններ ալ պատահած են ու կըպատահին, և օր ըստ օրէ ալ թէ խալանը և թէ այս ազգին անպատուութիւններն կըսաստկանան: Երանի թէ ազգը այս չարեաց առաջը առնելու ճար մի գտնէր:

Խալանկտուրի ատեն տղի հայր (այս երկիր սովորութիւն է տղայ կոչել պատանիներն ալ, իսկ աղջկանց ոչ փոքրին և ոչ մեծին տղայ չեն ըսեր.) իր հետ կառնէ 2—3 անձինք, մէկ խորվու և 10-ի չափ խորիսխով կաթահաց և խնամու տուն կիջնի. և առանձին իրենց մէջ խալանի դին կըկտրեն կորոշեն՝ երբեմն շատ մեծ վէճերով: Նշանտուքէն մինչև հարս տանելու օրը փեսի տընէն կամ ազգականներէն որքան մարդ պատահի հարսնցուի կողմը՝ ամօթ է եթէ ոսկի կամ ուրիշ ընծայ մը չտայ, հարսնցուի կողմէն ալ տրուած ընծան բուճ կամ սախ է:

Հարսնառէն երկու օր առաջ եղ մը կամ երկու ոչ-խար իբր մսացու կըղրկուի հարսի տուն՝ մարդու մը

ձեռք զոր Աղուէս կըկոչեն: Այս մտացուք կըմորթուին պատրաստուին, և հարսնաց հուր^ը կամ հարսնածու խուժ-բը իր գուսանովը հարսնցուի գեղի առջև կըհասնի առաջուանէն բազմաթիւ, և պատրաստութեամբն ալ թէ ուտելի և թէ ըմպելի նոյն կարգով՝ բայց աւելի ճոխ, մականաւոր հեծելախաղէ մը զկնի՝ առաջուան պէս գիւղի մէջ հիւր կըլլան, և այն երեկոյ ամեն մարդ իր գըտնուած տունը հաց կուտէ՝ եթէ առաւօտուն չպիտի դառնան:

Արդէն այս երկիրներ հարսանիքները գրեթէ միշտ ձմրան ըլլալուն՝ քիչ անգամ դուրսը պար կըխաղցուի. գիւղի մէջ մեծ տուն մը պարտուն կընտրեն և գուսանով շարունակ կըխաղան գիշեր և ցերեկ, և խնամիք ալ ծածկաբար խալանը կառնեն կուտան կըլմնցնեն:

Երկրորդ օրուան կէսօրի հացը հարսնացուի հօր տունը կուտեն հարսնածուք՝ գիւղացիներով և գիւղի քահանայով մէկտեղ. և անկէ ելլելով երեկոյին կըհրաւիրուին հարսնացուի վարպետի տունը, որ անոր ձեռագործ սովրեցուցած է և միանգամայն դաստիարակ ալ կըհամարուի, հարսնածուք վարպետի տան մէջ կընթրեն. անոր մէկ չուխայ (սալթայ կամ չէփկէն) և կամ աղէկ գօտի մը ընծայ կուտան, և ան ալ իր աշակերտին ոտնամաններ կամ ոսկի մը կընծայէ. և հարսնացու աղջիկը որ նախընթաց օրէն հրաւիրուած էր վարպետի տունը, վերստին իր հօրը տունը կըդարձնեն:

Երրորդ առաւօտն ալ հերիսա մը կըկերցնէ աղջկայ հայրը, փեսի կողմէն եկած աղջկայ հալաւներ կօհնուին. քահանայի խաչահամբոյր կուտան և հարսը կըհագցնեն ու ձի հեծեցնելով կըմեկնին՝ գուսանները զարնելով և ձի խաղցնելով: Աղջկան հետ միայն հարսնեղբայր մը կերթայ. երկու կողմէն ալ կանանց հարսնածու կամ հարսնքոյր երթալու սովորութիւն չկայ այս երկրի հայոց. բայց քրդերու սովորութեան նախելով՝ կըկարծուի թէ առաջ այս երկիրն ալ եղած է կանանց հարսնածու կամ հարսնքոյր երթալու սովորութիւնը. և ինչ ինչ անկարգութեանց ու քրդական երկիւղի պատճառաւ խա-

փանուած է: Հիմա քիչ մ'ալ փեսայի կողմը գիտելու դառնանք:

Աղուէսը ճամբայ ելլելէն օր մը ետքը՝ կէս օրէն ղկնի կոչնկան կելլեն. և գուսանով գիւղի ամեն տները կը պտըտին՝ հարսանիք կոչելու. տներէն ընծայ կուտան գուսաններուն՝ ստակ, եազմա և այլն, իւրաքանչիւր իր աստիճանին համեմատ. ապա Ռաշտադրօնք կըլլայ և գեղացի տիկնայք գրեթէ ամենն ալ հաւկիթ, հաւ, իւղ, ալիւր և ոչխար կըկրեն փեսացուի տունը: Ո՛հ, ինչ պարզ և սքանչելի նահապետական սովորութիւն: (Սովորութիւն է այս երկիրներ նաև որ Աղուէսը ճամբայ չհանած նոր փեսացուն ընկեր մը հետը առնելով իր հեռաբնակ ազգականներուն Կոչնկան կամ Զէնուոր կերթայ, որուն քրդական բառով Խոնտի կըսեն. փեսացուն իր ազգականներուն խորիսաւոր կաթա և եփած հաւ կըտանի կամ քիչ մը փոխինդ (հէլուա). և ազգականներն ալ փոխարէն կընծայեն ոչխար, ստակ, հալուեղէն և այլն. և երբ այս Կոչնկանուութիւնը աւարտելով՝ փեսայն տուն կըդառնայ, արդէն հարսանեաց ամեն պատրաստութիւնները տեսնուած ըլլալով՝ Աղուէսը ճամբայ կըհանուի:

Ռաշտադրօնքի երեկոյին հարսանեաց հացկերոյթ կըլլայ նուագարանով կըպարեն և առտուն հարսնառը ճամբայ կելլէ. նոյն երեկոյն ալ փեսան կըլողկցնեն (լողացնել լուանալ), գլուխը կըկնտեն (սափրել) մասնաւոր սովորութեամբ մը: Սափրիչը գլխուն վրայ վերէն վար առուններ ակոսներ կըբանայ ածելիով. և փեսացուի ազգականք և քաւորը իր պարագայներովը ընծաներ կուտան սափրիչին և մաս մաս սափրել կուտան այն ածուները՝ այնպիսի ծանր ոճով մը, որ գրեթէ ժամէն աւելի կըտէ սափրուելը:

Այնուհետև կարգը հալաւ հագցնելուն կուգայ՝ առանց օրհնելու. հալաւը հագցնելէն ետքը փեսայն տան մէջտեղը կընստեցնեն և հարսնառը զանի շրջապատելով՝ քանի մը մարդ կըսկսեն եղանակաւ թազւորը (փեսայն) գովել, որուն համար յատուկ գաւառական երգեր ունին Տարօնցիք և գաւառացիք ալ, որոց մէկ մասը

գեռ ևս տպուած չէ և բաւական ճաշակով բաներ են:

Մասնաւոր սովորութիւն մը կայ այս գաւառներ որ փեսայի (քօյսի) վրայ կը վարսեն փոքրիկ նարօտ մը խաչաձև փայտի վրայ բազմադոյն թելերէ յօրինուած, զոր պսակ կանուանեն, և պսակի ատեն՝ պսակեցոյ գըլ-խուն ուրիշ պսակ կապել սովորութիւն չունին: Ասկէ զատ ծառաձև բան մը կը շինեն փայտէ՝ տեսակ տեսակ պտուղներով և պտուղներու ու չամչի շարաններով զարդարուած, զոր Նուրք կը կոչեն և տղայի մը ձեռք տալով՝ միշտ թագաւորի մօտ կը կայնեցընեն:

Միւս կողմէն հարսնածու խումբը երբ գիւղին մօտենայ՝ փեսայն իր խումբովը բարձր տանքի մը վրայ կը հանեն. և հարսը ձիէն իջուցած ատեն հարսին սկեսուր և սկեսրայլը երկու ձեռքերը թաշկինակ թւխաղ խաղալով հարսն ու հարսնածուները կը դիմաւորեն, և անոնց առջևէն նոյնպէս թւխաղով գիւղ կը մտնեն. փեսայն ալ իր քաւորով ու ընկերներով, որ Ազապ չէրիք կը կոչուին, կուգայ այն խումբին հետ կը միանայ. այն միջոցին երեստեսներէ կընեն, և ապա եկեղեցի կերթան, պսակը կը կատարի, իսկ եթէ գիւղը եկեղեցի չունի տան թունտրա վրայ կը պսակեն:

Սակայն եթէ պսակը երկրորդ օրը պէտք է ըլլայ՝ հարսը կամ քաւորոջ և կամ ուրիշի մը տուն հիւր կընեն, հոն փոքրիկ տղայ մը կը դնեն հարսի ծնկան վրայ, ան ալ տղային ճուխտ մը բուռ կընծայէ: Միւս կողմն ալ թագաւորին երեստեսներէ կը կատարեն. թագաւորը ծնկան իջած. ձեռքի խնձորը քթին բռնած, իր ազգականներն ալ կարգաւ կալով երեսը կը պագնեն. ստակ կը պարգևեն և ոմանք ալ շապւնջ կը կանչեն:

Պսակը լմնալէն ետքը որ միշտ ցերեկին կը ըլլայ, եկեղեցիէն ուղղակի տուն կուգան խմբովին, և փեսայի գլխուն վրայ չորս հատ լօշ հաց դնելով տան մէջ երեք անգամ կը պտտցնեն կարդալով. ապա նոր հարսը հացերը վերցնելով կընեմէ տան մէկ կողմը, որմէն տնեցիք գուշակութիւններ կընեն (գռան կողմը նետուիլը գէշ նշան կը համարին). ապա հարսը տան մէկ անկիւնը կը կանգնեցնեն և հարսնւորք քահանայի մը հետ

կընստին՝ փեսայն և քաւորն ալ հետերնին պսակ ճաշը ուտելու, որ գեղեցիկ հերիսա մը կըլլայ. ապա թագաւորի պարը կըսկսի և հարսն ու փեսայն կառնեն պարի մէջ և երկար ատեն կըխաղան: Հետեւեալ օրը պսակը վար կառնեն. բայց այս անգամ քաւորներ խաչ չեն բռներ, այլ թուրը պատեանէն հանելով խաչաձև կը բռնեն պսակելոց գլխուն, և թրի ծայրովն ալ հարսին քողին ծայրը վերցնելով երեսքացում կընեն. քահանային խաչահամբոյր կուտան և հարսին ալ ընծայներ: Քաւորը երկու զազի ոսկի ընծայ կուտայ նորհարսին իր տունը հիւր եղած ատեն, երկու զազի ալ երեսքացումէն ետքը հարսանեաց տէրը հացկերոյթ մ'ալ կընէ, հարսանիք կըլմննայ և հարսնեւորներ կըցրուին:

Երկրորդ կամ երրորդ օրը նորհարսի հօր տնէն կաթալի խրցիկը կուգայ, որ հասարակ կաթաներու հինգ վեց մեծութեամբ խորխաւոր կաթայ մ'է. այն ատեն նորէն գիւղացիք կըկոչուին խրցիկ կիսելու (բեկանել), իւրաքանչիւրին մէկ մէկ մաս կըտրուի, և ընծայ կուտան հարսին՝ շապաշ կանչելով, և այս անգամ ալ հաց կուտեն ու իսպառ կըմեկնին: Շապաշը այս երկրի գաւառական բառերուն մէկն եղած է, և կըգործածուի նուազածուաց մէջ, որ պարի մէջ ընծայ առած ատեննին բարձր ձայնով կըքարոզեն. «շապաշ, շէն մնայ այս ինչ մարդը, այսչափ ղուրուշ պաշխիշ տուաւ. շապաշ»:

Տասն և հինգ օրէն ետքը նորհարսը դարձ կըտանին իր հօր տունը, եկած ատեննին նորփեսին խորվու, փոխինդ և կաթայ կըբերեն. տասնհինգ օր մնալէն ետքը՝ փեսայի կողմէն ալ խորվու և կաթայով կերթան հարսը բերելու. և այս անգամ հարսի օժիտն ալ հետը կուգայ. թէպէտ երբեմն հարսնածի հետ ալ կըղրկուի, երբ հարսի գիւղը շատ հեռու ըլլայ: Այս կողմի օժիտն է սախ, բուճ, մազէ պախուրցի կոթ, սամէ թել, սարեկթել, չարխի (տրեխ) թել, (թիրքի պաղի և գունաւոր բրդէ թելով նխշուած ասղնեգործ) արախճին, որոնք ընծայ կըտրուին փեսայի արենակցաց և քաւորին:

Այս երկրի հարսանիքներու մէջ բաց ի Պուլանը. խէն՝ գինեմուրութիւնը չափազանց չէ, թերևս աղքատ-

տուլթենէն սանձուած: Իրենց նուագարանները զոր գուսան կանուանեն. միայն տըհուլ (թմբուկ), զուռնայ (փոքր շեփոր) և փող (գաւալ) է: Պարելու կերպերը 15-ի չափ է, միշտ ձեռքերը կախ բռնելով կըշարժին մէկմէկու ձեռք բռնած: Ասոնց քանի մը տեսակը ծանրաշարժ ու խիստ դանդաղ են, միւսերն ալ այնչափ եռանդուն ու աշխոյժ չեն. քանի մը տեսակին անունը հայերէն է. ինչպէս շորոր, հանանիկ, գուրան պար, թուման պար, բուլթուկուունի, կունեցուկ և այլն:

Տեսակ մը խաղ ալ ունին եաղըրշտան անունով, որ եթէ ձեռքերնին սուր առնուն՝ ճիշդ զինուորական սուսերամարտի մը կընմանի. երբեմն կըլլայ որ քսանական հոգի երկու կողմէն կանոնաւոր շարժմամբ մէկ մէկու վրայ կաւարշէն և կարգով իրենց ախոյեանի ձեռքին կըզարնեն, այնպէս որ ամենուն հարուածէն մէկ ձայն կելլէ. այս ալ գուսանով և պարերգով կըխաղան, երբեմն մէկմէկ ձեռքով կըզարնեն՝ երբեմն երկուքով ալ:

Գուսան եղած ատեն պարերգ քիչ անգամ կերգեն. իսկ գուսան չեղած ատեն՝ պարի մէջ երկու զօրք երգասաց դիմացէ դիմաց կենալով կերգեն և պարը կըշարժին: Պարերգներու կէսը քրդերէն և ապա միւս կէսը հայերէն և քիչ ալ թուրքերէն է՝ ամենն ալ սիրահարական. ուրիշ երգերն ալ բոլորը քրդերէն լօ լօ է. հայերէն երգերը խիստ քիչ են: Քրդեր և Հայեր միևնոյն պարերը կըխաղան. բայց կարելի է որ քուրդն այս մասին երկրին սովորութիւնը պահած և կամ դուսէն եկած ըլլալով անոր լարած ըլլայ: Պարի մէջ ազգի, կրօնքի, սեռի և հասակի ամենևին տարբերութիւն չեն ըններ, և երբեմն մեծամեծ պարեր կը բոլորեն և պարի մէջտեղը երկու ձեռք գուսան կըզարնեն:

Հարսանեաց ատեն ինչ ինչ գիւղերու մէջ թուր ասպար ալ շատ կըխաղան, զոր ասպրեցուկ կանուանեն. նոյնպէս և ճիբիտ (մականախաղ). դաշտի Հայեր՝ ինչպէս ըսած եմք բաւական երգասէր և պարասէր են և իրենց երիտասարդները զուարթ:

Հարսանեաց այս սովորութիւնները՝ մանաւանդ յանդուգն (խալանը) որքան տարիէ ի վեր հալածման

մէջ է Ազգային Պատրիարքարանի կողմէն, և դեռ սաստիկ կը դիմադրէ ու այս երկրին մեծամեծ վնասուց առիթ կը լլայ՝ թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս, ասոնք չափաւորելու և բարեկարգելու խիստ կարեւորութիւն կայ. ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ թէ որ աստիճան տրանաքանդութեան հասած են և այն՝ այս աղքատ երկրի մէջ:

Հարսանեաց այս ամեն սովորութիւնք և արարողութիւնք Տարօնոյ երկրի ալ և ալ գիւղերու մէջ իսկ՝ թող թէ Խնուսայ և Պուլանըխայ, բաւական կը զանազանին՝ կառաւելուն և կը նուազին. այսչափ մը գրեցի որ ազգասէր ընթերցողաց փոքրիկ գաղափար մը տամ ասոնց վրայով՝ առանց աւելի ձանձրացնելու:

ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ ԹԱՂՄԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ննջեցելոց հողի մէջ դնել և հողով ծածկելը սովորութիւն է Տարօնցուն, իսկ Պալունեաց վիճակի Հայք ննջեցեալի կշտերը քար կը շարեն և վրան ալ սալաքարերով ծածկելէն ետքը հող կը լեցնեն. քրդերն ալ այս սովորութիւնը չունենալին՝ պիտի ըսէի թէ Յոյնք Հաշտենից մէջ գտնուած ատեն այս սովորութիւնը մտեր է մեր ազգին մէջ:

Ննջեցեալը թաղելէն ետքը թաղողներուն հաց կը կերցընէ ննջեցեալի տէրը: Երեկոյին ամեն դրացիներ մէկ մէկ աման կերակուր և մէկ մէկ ճրագ ձէթ կը բերեն մեռելի տունը, այս ճրագները ամենն ալ մէկ մէկու քով դրուելով կը վառուին, զոր ճրագվառ կը կոչեն, կերակուր ուտել և բաւական նստելէն ետքը մը խիթարական կը խօսին կը մեկնին:

Ննջեցեալի եօթնօրէք կատարելու համար ժամ կընեն անխափան. երեկոյին համարար քահանայն եկեղեցին ամբիժ կըսէ, կառնէ գիւղի երէցփոխան, տիրացու և ժամկոչ կուգայ ժամատիրոջ տուն, հաց կուտեն, սեղանէն աւելցածը ժամակոչին և ուրիշ աղքատաց կը տրուի:

Ժամկոչը ժամատիրոջ տնէն ճրագլուս (կտաւտի

ձէթ) և ալիւր կրտանի քահանային, որ սաղմոս քաղէ
 գիշերը և նշխար գործէ, առաւօտուն պատարագէն և
 եօթնօրեքէն, երջը կուգան քահանայն և գրեթէ բո-
 լոր գեղացիքն ալ, որոնք մեծաւ մասամբ կրկանչուին
 ալ՝ ժամի հացը ուտելու, որ եթէ ուտեաց օր է հերի-
 սայ է, իսկ եթէ պահոց՝ ըրուպով (պէքմէզ) և կամ
 փետով (կանափի հատիկ որուն իւղը և ջուրը կառնեն).
 ճաշ է. իսկ եթէ մեծ պահք է, ածիկ, որ Հայաստանի
 քանի մը գաւառաց սեպհական կերակուրն է, ցորենի
 աժան տարին կրնեն, ցորենը ծլեցընել, կանանչը ծե-
 ծել, ջուր առնել և եփելով որ խիստ քաղցր կերակուր
 մը կըլլայ և շաբաթներով կը պահեն: Տօնօնցիք ոչ
 միայն եօթնօրեքի ժամ կրնեն, այլ տարուան մէջ տէ-
 րունական և կիրակէ ու շաբաթ օրերը իրենց վրայ
 բաժնած են, և երբեմն ժամի կարգ չմնալով ոմանց՝
 կռիւներ ալ պակաս չեն ըլլար:

(Աւերջը հետեւեալ համարում)

